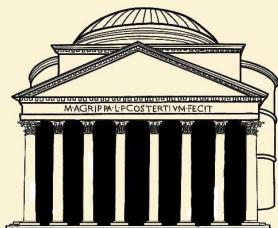

І С Т И Н И

СЕНЕКА

МОРАЛЬНІ ЛИСТИ ДО ЛУЦІЛІЯ II

CF FOLIO

Луцій Анней Сенека

Моральні листи

до Луцилія. Том II

Серія «Істини»

Текст предоставлен издательством
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=48586458
Моральні листи до Луцилія. Том II: Фоліо; Харків; 2019

Аннотація

Луцій Анней Сенека (4 р. до н. е. – 65 р.) – давньоримський письменник, державний діяч, оратор, філософ, перший представник філософії стоїцизму в Римі. Він був впродовж кількох років наставником майбутнього імператора Нерона, а в перші і кращі роки його правління – найближчим радником імператора.

«Моральні листи до Луцилія» – останній твір Сенеки. Це своєрідний підсумок усіх його філософських роздумів про життя, людину і суспільне благо як таке, можна сказати, що в цих листах він викладає систему стоїчної етики. Філософ на прикладах із життя пояснює своєму учневі Луцилію, що життя кожної людини цінне настільки, наскільки в ньому є моральна основа.

Содержание

Лист LXXXIV	5
Лист LXXXV	10
Лист LXXXVI	23
Лист LXXXVII	30
Лист LXXXVIII	43
Лист LXXXIX	58
Лист XC	66
Лист XCI	82
Конец ознакомительного фрагмента.	85

Луцій Анней Сенека

Моральні листи

до Луцилія. Том II

© О. Кононенко, переклад українською, 2019

© О. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2017

Лист LXXXIV

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ті поїздки, що проганяють мою в'ялість, корисні, на мою думку, і для здоров'я, і для занять. Чому вони корисні для здоров'я, ти бачиш сам: якщо пристрасть до наук робить мене лінивим і заважає турбуватися про тіло, то так я роблю вправи хоч за чужий рахунок. А чому вони корисні для занять, я тобі поясню. Бо я не припиняю читати, а це, як на мене, необхідно – по-перше, для того, щоб не задовольнятися самим собою, по-друге, щоб, знаючи досліджене іншими, судити про знайдене і думати про те, що ще треба знайти. Читання живить розум і дає втомленому заняттями відпочити за іншим заняттям.

(2) Не можна тільки писати чи тільки читати: одне з цих занять пригнічує і відбирає сили (я маю на увазі перо), друге розсіює і розслабляє. Треба в свою чергу переходити від одного до другого і одне другим міряти, щоб зібране за читанням наше перо перетворювало в щось суттєве.

(3) Ми, так би мовити, повинні наслідувати бджіл, які подорожують у пошуках медоносних квітів, а потім складають принесене в стільники, де воно і перетворюється на мед, і, як сказано у нашого Вергілія,

збирають текучий

Мед і стільники свої наповнюють солодким нектаром

(4) Про бджіл точно не відомо, чи то сік, який вони вибирають з квітів, є готовий мед, чи то вони надають зібраному солодкість якимись домішками і властивістю свого дихання. Дехто вважає, що їхнє уміння – не робити мед, а збирати його, і кажуть, що у індусів мед знаходять в листі тростини, де він народжується або як роса, завдяки тамтешньому клімату, або як солодкий і густий сік самої тростини, і що в наших травах є та ж сила, тільки не така явна і примітна, а народжені для цього живі істоти вишуковують і накопичують такий сік. Інші думають, що зібране бджолами з найніжніших трав і квітів перетворюється на нову речовину завдяки особливим приправам і змішуванню, не без якогось, так би мовити, бродила, яке і зливає різне воєдино.

(5) Але, щоб мені не відволікатися від нашого предмету, скажу, що і ми повинні наслідувати бджіл: вичитане з різних книг розділяти, тому що окремо все зберігається краще, а потім, з усім старанням і усіма здатностями розуму, злити різні проби і досягти єдиного смаку, так що, навіть якщо буде видно, звідки щось взяте, воно має виглядати іншим, ніж там, звідки було взяте. Бо те ж саме в нашому тілі робить без нашого старання сама природа. (6) З'їдена страва лише обтяжує шлунок, доки залишається, якою була, і плаває в ньому твердими шматками; тільки коли змінюється, перетворюється вона на силу і в кров. Нехай те ж саме буде і з усім, що

живить наш розум: не можна, щоб почерпнуте залишалось недоторканим і тому чужим.

(7) Його треба перетравити, інакше це буде страва для пам'яті, а не для розуму. Будемо відданими тому, з чим згодні, засвоїмо його так, щоб з множини виникло одне, як з окремих чисел виходить одне, коли меншу розрізнену кількість обійме один підрахунок. Те ж саме нехай зробить і наша душа: все, що помогло їй, нехай вона приховає і показує лиш те, чого сама досягла в результаті.

(8) А якщо і з'явиться в тебе схожість з ким-небудь, кого захоплення підняло в твоїх очах, я хочу, щоб ти наслідував його, як син, а не як портрет: бо портрет мертвий. «Що ж, не можна буде зрозуміти, чиї промови ти наслідуєш, чиї докази, чи думки?» – Я думаю, інколи і не зрозумієш цього – тоді, коли великий розум надає свій чекан всьому, що побажав взяти від будь-якого зразка, і приведе все до одного. (9) Хіба ти не бачив, як багато голосів у хорі? І всі вони зливаються в єдиний звук. Є в хорі голоси високі, є низькі, є середні, супроводжують їх флейти, – але окремі голоси приховані, явно чути голос всіх.

(10) Я говорю про хор, який був відомий старим філософам. Під час наших змагань більше співаків, ніж колись бувало глядачів у театрі; всі проходи заповнені рядами співаючих, лави оточені трубачами, з підмостків звучать флейти і органи всіх родів, і з різноголосся виникає злагодженість. Те ж саме хочу я бачити і в нашій душі: нехай вона вмістить

багато мистецтв, багато настанов, багато прикладів з різних століть, але нехай все це буде узгодженим.

(11) Ти запитаєш, як цього можна досягти? – Постійною увагою, – не вчиняючи нічого інакше, як за порадою розуму. Якщо ти захочеш його послухатися, він тобі скаже: «Негайно облиш все, за чим гоняться; облиш багатства – вони або небезпечні для власника, або обтяжливі. Облиш насолоди, і тілесні, і духовні, – вони зніжують і розслабляють. Облиш пошук почестей – це річ спесива, пуста і непостійна, їй немає кінця, вона завжди в тривозі, чи не видно кого попереду, чи немає кого за плечима, завжди мучиться заздрістю, і при тому подвійною. Бачиш, яка нещасна людина, якщо навіть той, кому заздять, заздрить теж.

(12) Чи бачиш ти ці будинки вельмож, ці пороги, біля яких шумно сваряться ті, що прийшли на поклон? Ти натерпишся образ, щоб увійти, а ще більше – коли увійдеш. Іди повз сходи багатіїв і піднесених насипами перехожих: там ти будеш стояти не тільки над кручею, а й на слизькому місці. Краще спрямуй крок сюди, до мудрості: прагни до її спокою, до її достатку!

(13) У справах людських до всього, що на перший погляд підноситься тільки над зовсім вже низьким, ведуть круті і важкі підступи. Нерівною дорогою здираються до вершини почестей. А якщо ти побажаєш зійти на цю висоту, до якої не піднятися фортуні, ти побачиш все, що шанується як найвище, біля своїх ніг, хоч підйом твій буде пологим.

Бувай здоровий.

Лист LXXXV

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я тебе щадив і до цього часу задовольнявся малим: пропускаючи все заплутане, давав тобі тільки спробувати докази, які наші подають у підтвердження того, що однієї добродітності досить, щоб зробити життя вповні щасливим. А тепер ти велиш мені викласти всі умовиводи, скільки їх є, – і наші, і придумані з тим, щоб виставити нас на сміх; та якщо я захочу це зробити, вийде не лист, а книга. Я багато разів запевняв тебе, що не знаходжу в доказах цього роду ніякого задоволення. Соромно виходити на битву в ім'я богів і людей, озброївшись шилом.

(2) «Розумна людина невибаглива; невибагливий стійкий; стійкий безтурботний; безтурботний не знає смутку; хто не знає смутку, той блаженний; значить, розумний блаженний, а розумності досить для блаженного життя».

(3) Ось що заперечують на цей умовивід деякі періпатетики. Безтурботний, і стійкий, і той, хто не знає смутку – все це треба тлумачити так: «безтурботним» зветься не той, хто ніколи не хвилюється, а той, хто хвилюється рідко і стримано; і «той, хто не знає смутку», за їхніми словами, – це той, хто смутку не піддається, хто грішить цією вадою не часто і не дуже сильно, бо людська природа відмовила нам в тому, щоб чиясь душа була недоступною для смутку, а мудреця

скорбота не перемагає, не зачіпає, і таке інше в цьому роді, у відповідності до свого вчення.

(4) Вони не прибирають пристрасті, а зменшують їх. Як мало, проте, визнаємо ми за мудрим, якщо він сильніший від найслабших, радісніший від найскорботніших, стриманіший від розгнuzданих, вищий від найнижчих! Що буде, якщо хто-небудь стане захоплено хвалити власну вправність, дивлячись на кривих і калік?

В полі летіла вона по верхів'ях злаків високих,
Не примаюючи ногою стебла і ломких колосків,
Мчала й по морю, шлях по хвилях прокладаючи вправно,
Не встигаючи стопи змочити в солоній пучині.

Ось що таке швидкість, якщо оцінити її саму по собі! Раптом ти назвеш здоровим того, у кого невеликий жар? Не дуже сильна хвороба – це вже не здоров'я!

(5) Вони говорять, що «мудрець зветься безтурботним так само, як називають “безкісточковими” не ті фініки, де зовсім немає твердих зерен, а ті, де вони не такі тверді». Але це неправда. На мою думку, людина добра – не та, в якій менше зла, а та, в якій його немає. Річ не в тому, щоб вади були малими, а в тому, щоб їх не було, а інакше, якщо будуть хоч якісь, вони виростуть і обплутають людину. Зріле і велике більмо засліплює око, але і невелике затьмарює його.

(6) Якщо ти припустиш у мудреця пристрасті, розум з ними не зрівняється, і його змие наче потоком; особливо ж як-

що ти залишиш мудрому не одну пристрасть, щоб він з нею боровся, а всі їх. Цілим натовпом пристрасті, нехай і помірні, сильніші, ніж одна, навіть і шалена.

(7) Людина жадібна до грошей, але не занадто, честолюбна, але помірно, гнівлива, але відхідлива, непостійна, але не кидається туди-сюди, похитлива, але не до запаморочення. Ні, краще тому, ким одна пристрасть володіє цілком, ніж такому, хто одержимий всіма потроху.

(8) І потім, не так важливо, наскільки пристрасть сильна: вона, якою б не була, підкорятися не уміє і напучуванню не піддається. Як не слухається доказів жодна тварина, ні дика, ні домашня і лагідна (сама їхня природа глуха до умовлянь), так не слухаються, не дослухаються до них пристрасті, якими б не були вони нікчемними. Тигри і леви ніколи не позбудуться люті, хоч інколи їх приборкують; та коли менше всього чекаєш, приборкана кровожерність прокидається, так і вади не приручаються по-справжньому.

(9) Далі, якщо розум в чому й допомагає, так тільки в тому, що не дає пристрасті виникнути; а коли вона виникає наперекір йому, вона наперекір йому і укоріниться, бо легше не допустити її народження, ніж витримати її натиск.

Отож «помірність» ця обманна і марна, і думати про неї треба так само, як про заклики не дуже сильно божеволіти, не дуже сильно хворіти. (10) Управляти можна тільки доброчинністю, а не душевними недугами – їх легше викорінити, ніж приборкати. Чи є сумнів у тому, що застарілі і стій-

кі вади людського духу, які ми називаємо хворобами: скупість, жорстокість, розпутство, невірність обов'язку не можна стримати? Отже, не можна стримати і пристрасті, від яких прямий шлях до вад.

(11) Далі, якщо ти даси хоч трохи волі скорботі, страху, жадібності та іншим дурним пориванням, вони вийдуть з-під твоєї влади. Чому? Та тому що предмети, які їх збуджують, поза нами. Вони і ростуть залежно від того, великими чи малими є причини, що їх викликають. Тим сильнішим буде страх, чим виявиться більшим чи ближчим те, що лякає; тим гострішим буде бажання, чим багатшою буде нагорода, надія на яку його розпалює.

(12) Якщо ж нам не підвладне існування в душі пристрастей, то сила їхня – й поготів: якщо ти даси їм виникнути, вони будуть рости разом зі своїми причинами і якими тільки зможуть стати, такими і будуть. Додай і те, що вони, як би не були знищені, завжди набирають силу: бо все, що нам на погибель, не має міри. Хвороба легка спочатку, коли підкрадається, а потім хворе тіло гине і від найменшого напливу жару.

(13) Хто настільки безумний, щоб повірити, буцімто в нашій владі відхід тих речей, чиє начало нам не підвладне? Звідки мені взяти сили покінчити з тим, щ я не в змозі був не допустити? Між тим перегородити доступ легше, ніж задушити, допустивши.

(14) А деякі говорять про таку відмінність: «Якщо людина

стримана і розумна, то дух її за своїм звичним станом і властивостями спокійний, але часом навпаки не спокійний. У звичайному своєму стані дух її не схильний ні до хвилювань, ні до скорботи, ні до страху, але є багато зовнішніх причин, які здатні його хвилювати».

(15) Ось що приміром вони хочуть сказати: людина хоч і не гнівлива, та інколи буває у гніві; хоч і не боязка, та інколи боїться; тобто вада остраху їй чужа, та відчуття боязні знайоме. Якщо погодитись з цим, то острах, з'являючись все частіше, перейде у ваду, і гнів, допущений в душу, змінить стан цієї душі, що раніше не знала гніву.

(16) І далі: хто не зневажає зовнішні причини і чогось боїться, той, коли треба буде хоробро йти на вогонь і клинки заради вітчизни, законів і свободи, буде зволікати і піде серцю наперекір. А в мудрому такого лицемірства бути не може.

(17) Окрім того, я вважаю, треба ось на що звернути увагу: не треба змішувати дві речі, які слід доводити окремо. Що тільки чесне є благом, – це один умовивід; а що для блаженного життя досить добродійності – інше. Якщо тільки чесне є благом, то всі погодяться, що для блаженного життя досить добродійності; і навпаки – ніхто не визнає, що тільки чесне є благом, якщо добродійність одна лише робить нас блаженними.

(18) Ксенократ і Спевсіпп вважають, що блаженним можна стати і завдяки одній добродійності, а ось чесне не є єдиним благом. І Епікур вважає, що той, хто володіє добродій-

ністю – блаженний, але самої добродієності не досить для блаженного життя, тому що блаженними робить насолода, що насолода витікає з добродієності, а не вона сама. – Безглузда відмінність! Бо ж він сам стверджує, що немає добродієності без насолоди. А якщо вона завжди і нерозривно з нею пов'язана, значить, досить і її однієї: бо насолода, без якої добродієності не буває, завжди при ній, навіть коли вона одна.

(19) Безглуздим є і твердження, ніби блаженним можна стати і через одну лише добродієність, але вищого блаженства нею не досягнути. Я не розумію, як це можливо. Блаженне життя містить в собі довершене благо, неперевершене нічим, а якщо це так, то й блаженство довершене. Якщо немає нічого більшого й кращого, ніж життя богів, а блаженне життя божественне, значить, йому нікуди вже прагнути в висоту.

(20) Окрім того, якщо блаженне життя нічого не потребує, значить, блаженне життя досконале, і між блаженним і блаженнішим життям різниці немає. Невже ти маєш сумнів, що блаженне життя є вищим благом? А якщо в ньому є вище благо, значить, є і вище блаженство. І як не можна нічого додати до вищого (бо що вище нього?), так і до блаженного життя, яке не буває без вищого блага. Якщо ти уявиш справу так, ніби один блаженніший, ніж інший, то доведеться тобі піти і далі, та уявити чисельну кількість ступенів вищого блага; а я розумію так, що вище вищого блага немає

жодного ступеня.

(21) Коли один блаженніший за іншого, отже він віддасть перевагу чужому, більш блаженному життю перед своїм, а блаженний нічого чужого не бажає. Значить, або лишається таке блаженство, якому і блаженний віддав би перевагу перед своїм, або він віддасть перевагу не кращому; та або одне, або інше неймовірне! Завжди людина, чим вона розумніша, тим більше тягнеться до найкращого і бажає досягнути його будь-яким способом. Так чи може бути блаженним той, хто і може бажати чого-небудь ще, і винен?

(22) Я скажу, звідки береться ця омана. Люди не знають, що блаженне життя одне. Кращим понад усе його робить головна властивість, а не величина. Все одно, довге воно чи коротке, вільне чи обмежене, простягається на всі сторони, на всі можливі місця, чи зосереджене в одному. Хто оцінює його по частинах, по числу і мірі, той відбирає в нього найкраще. Що це? Те, що блаженне життя завжди повне.

(23) Я вважаю, мета їжі і пиття – ситість. Один з'їсть більше, інший менше, – а різниці немає: обоє вже ситі. Один вип'є більше, інший менше, – а різниці немає: обоє втамували спрагу. Один прожив багато років, інший – мало; але й це не має значення, якщо довголіття дало першому стільки ж блаженства, скільки другому – короткий вік. Той, кого ти називаєш не таким блаженним, зовсім не блаженний: саме це слово не допускає обмеження.

(24) «Хто хоробрый, той не знає страху; хто не знає страху,

той не знає і печалі; хто не знає печалі, той блаженний». Цей умовивід належить нашим. Його намагаються заперечувати так: ми, мовляв, річ невірну і суперечливу стверджуємо як загальноновизнану, кажучи, що хоробрий не знає страху. «Невже ж хоробрий не злякається бід, які близько підступили? Це говорить швидше про безумство або шаленство, ніж про хоробрість. А хоробрий просто стриманий у своєму остраху, хоч і не позбавлений його зовсім».

(25) Ті, хто так стверджує, припускаються тієї ж помилки: у них добродетель підміняється не такою сильною вадою. Бо той, хто боїться, нехай не так часто і менше, все ж не цурається зла, хоч і не такого болісного. – «А по-моєму, той, хто не боїться бід, які близько підступили, безумний». – Ти правий, якщо мова йде про біди; а якщо він знає, що це не біди і єдиним злом вважає ганьбу, то напевно буде спокійно спозирати небезпеки і зневажати те, що іншим страшно; бо коли не боятися бід властиво нерозумному чи безумцю, виходить, що всякий буде тим боязкіший, ніж він розумніший.

(26) «По-вашому, хоробрий сам підставить себе під удар». Анітрохи! Він хоч і не боїться небезпеки, але уникає її: обережність йому властива, страх – ні. – «Що ж, ні смерті, ні ланцюгів, ні вогню, ні інших знарядь фортуни він не буде страшитися?» – Ні! Він знає, що все це уявні, а не справжні біди, пострахи людського життя.

(27) Опиши йому полон, побої, ланцюги, злидні, тіло, яке мучили хвороби або насильства, – все, що тобі спаде на

думку; він віднесе це до числа безпричинних страхів. Боятися таких речей повинні боязкі. Чи, по-твоєму, може бути злом те, на що нам доводиться інколи йти зі своєї волі?

(28) Ти запитаєш, що є справжня біда? – Піддатися тому, що іменується бідами, і віддати їм свою свободу, заради якої треба все перенести. Свобода гине, якщо ти не зневажиш все, що накидає ярмо. Не було б сумнівів у тому, що належить хороброму, якби знали, в чому справжня хоробрість. Це – не зухвалість наперекір розуму, не пристрасть до небезпеки, не прагнення назустріч жахам. Хоробрість є уміння розрізняти, що біда і що ні. Вона пильно оберігає себе, і вона ж терпляче зносить все, що має облудний лик біди.

(29) «Як же так? Якщо над головою хороброго мужа буде занесений меч, якщо йому будуть пронизувати одну за іншою частини тіла, якщо він побачить, як нутрощі вивалюються йому на коліна, якщо для того, щоб він сильніше відчув тортури, їх будуть повторювати і пускати свіжу кров з підсохлих ран, ти скажеш, що він не боїться і не страждає?» – Страждає, звичайно; бо людських почуттів ніяка добродетель не відбирає, – але не боїться і, непереможний, дивиться зверхньо на свої страждання. Ти запитаєш, що у нього тоді на душі? Те ж, що у тих, хто намагається підбадьорити хворого друга.

(30) Біда – це те, що шкодить; шкодить – значить робить гірше; але страждання і бідність не роблять нас гіршими, отже, це не біди. «Але ці ваші твердження облудні: не завжди

шкодити – значить робити гірше. Буря і негода шкодять керманичу, але не роблять його гіршим».

(31) У стоїків і на це є відповідь. І керманич через бурі і грози стає гіршим, тому що не може втілити свої наміри і дотриматися напрямку; в своєму мистецтві він не стає гіршим, в своїй справі – стає. – Перипатетики говорять на це: «Значить, і мудреця роблять гіршим бідність, страждання і таке інше в цьому роді: вони не відбирають у нього доброчинності, але справі її заважають».

(32) Це було б сказано вірно, якби обставини у керманича і у мудреця були одні і ті ж. Мета мудреця не в тому, щоб неодмінно досягати в житті всього, за що б він не взявся, а в тому, щоб все робити правильно; мета ж керманича – неодмінно привести корабель у гавань. Мистецтва – прислужники, вони повинні давати, що обіцяли, мудрість господня і наставниця. Мистецтво служить життю, мудрість керує ним.

(33) Я, втім, думаю, що відповідати треба по-іншому: буря не робить гіршим ні мистецтво керманича, ні застосування цього мистецтва на ділі. Керманич обіцяє тобі не щастя, а корисну роботу й уміння правити кораблем, – воно ж тим помітніше, чим більші йому ставить перепони яка-небудь випадкова сила. Хто міг сказати: «Нептуне, інакше як на вірному шляху ти цей корабель...», – той вартий свого мистецтва; буря ж заважає не справі керманича, а успіху.

(34) «Як же так, значить, керманичу не шкодить те, що не дає йому дійти до гавані, робить марними його зусилля

і або несе його, або тримає і обеззброює?» – Шкодить, але не як керманичу, а як морському мандрівникові. Мистецтву керманича негода не тільки не шкодить, але й допомагає бути поміченим: в затишшя, як говориться, всякий може бути керманичем. Перепони вона створює судну, а не тому, хто ним править в ролі керманича.

(35) Бо у керманича їх дві: одна – спільна з усіма, хто сів на цей корабель, де він і сам – один з мандрівників; друга – особлива, оскільки він керманич. Буря шкодить йому як мандрівникові, а не як керманичу.

(36) І ще: мистецтво керманича – чуже надбання, воно належить тим, кого він везе, як мистецтво лікаря тим, кого він лікує. Мудрість же є загальна приналежність – і тих, серед кого мудрець живе, і його власна. Тому можна нашкодити керманичу, чий труд, що його він віддає іншим, буря зводить нанівець, (37) і не можна нашкодити мудрецеві: тут безсилі і бідність, і страждання, і решта життєвих негараздів. Бо його справа зводиться нанівець тільки в тому, що стосується інших. Сам він завжди діяльний, і з найбільшою віддачею тоді, коли фортуна йому в супротив: тоді-то він і робить діло самої мудрості, яка, як ми сказали, і спільним надбанням, і його власним.

(38) Та й тоді, коли його пригнічує яка-небудь необхідність, вона не заважає йому приносити користь людям. Бідність заважає йому показати, як треба керувати державою, – і він показує, як треба справлятися з бідністю. Нічого немає в

його житті, що не служило б справі мудрості. Жодна участь, жодні обставини не відбирають у мудрого можливості діяти: бо його діло – подолати те, що заважає всякій справі. Йому до снаги подолати і удачі, і біди: над одними він владний, інші перемагає.

(39) Повторюю, він так себе загартував, що знаходить свою добродію і в щасті, і в нещасті, так як дивитись буде лише на неї саму, а не на те, що дає привід її виказати. Йому не заважають ні бідність, ні біль, ні все інше, що відлякує невігласів і примушує їх утікати. Тобі здається, біди пригнічують його? Ні, служать йому!

(40) Фідій умів ліпити не тільки з слонової кістки; ліпив він і в бронзі, а дали б йому мрамур чи інший камінь, дешевший, – він зробив би найкраще, що тільки можна з нього виліпити. Так і мудрець покаже, що таке добродію, якщо можливо, – серед багатств, якщо ні, – в бідності, якщо вдасться, – на батьківщині, якщо ні, – у вигнанні, якщо вдасться, – полководцем, якщо ні – солдатом, якщо вдасться, – здоровим, якщо ні, – калікою. Якою б не була його доля, він зробить з неї щось достойне пам'яті.

(41) Є приборкувачі диких звірів, що змушують найлютіших тварин, одна зустріч з якими страшна, під ярмом возити людину. Не задовольняючись приборканням кровожерності, вони привчають їх жити з ними разом. Левам наглядяч засовує руку в пащу, сторож цілує своїх тигрів, слонів, крихітний ефіоп примушує присідати на коліна і ходити на мотуз-

ці. Мудрець – як вони: його мистецтво – приборкувати біди. І страждання, і злидні, і наруга, і темниця, і вигнання, які всюди навіюють жах, як тільки потрапляють до нього, стають лагідними.

Бувай здоровий.

Лист LXXXVI

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я пишу тобі з садиби Сціпіона Африканського, де вшанував його мани і вівтар, який, здається мені, і є могилою великого чоловіка. Я переконую себе, що душа його повернулася в небо, звідки зійшла, – і не за те, що він командував чисельним військом (війська були і в шаленого Камбіза, для якого обернулося щастям саме шаленство), а за його надзвичайну скромність і вірність обов'язку, які, я вважаю, більше заслугоували захоплення в дні, коли він покинув батьківщину, ніж коли захищав її. Або Сціпіон, або свобода повинні були піти з Риму.

(2) І він сказав: «Я нічого не хочу змінювати ні в законах, ні в постановах; нехай всі громадяни будуть рівноправними. Користуйся моїми благими діяннями без мене, вітчизно! Завдяки мені стала ти вільною, завдяки мені всі побачать, що ти вільна! Якщо я став більшим, ніж тобі в користь, – я йду!»

(3) Як мені не захоплюватись цією величчю душі, з якою він вирушив в добровільне вигнання, позбавивши вітчизну тягаря? Бо справа дійшла до того, що або Сціпіон обмежив би свободу, або свобода – волю Сціпіона. І те, і інше було б безчестям – і він поступився місцем законам, а сам усамітнився в Літерні, – так само вигнавши себе на користь державі, як Ганнібал.

(4) Я побачив садибу, складену з прямокутних брил, стіну, яка оточує ліс, башти, зведені з обох сторін садиби як захисні укріплення, водосховище, викопане під усіма будівлями і посадками, так що запасу вистачило б хоч на ціле військо; бачив і лазню, тісну і темну, за звичаєм давніх: бо нашим предкам здавалось, що немає тепла без темряви. Великим задоволенням було для мене споглядати звичаї Сціпіона і наші звичаї.

(5) В цій тісняві гроза Карфагену, вождь, якому Рим зобов'язаний тим, що його було захоплено лиш один раз, омивав тіло, втомлене в сільських трудах, – бо він загартовував себе роботою і сам (таким був звичай в давнину), обробляв землю. Під цією убогою покрівлею він стояв, на цю дешеву підлогу ступав.

(6) Хто б нині витерпів таке життя? Будь-хто вважатиме себе убогим бідняком, якщо стіни навколо не блищать великими дорогоцінними колами, якщо олександрійський мрамур не відтіняє нумідійські набірні плити, якщо їх не покриває всуціль старанно покладений і різнобарвний, як розпис, віск, якщо покрівля не зі скла, якщо фасійський камінь, раніше – рідкісна прикраса в якому-небудь храмі, не обрамляє басейни, в які ми занурюємо похуділе від рясного поту тіло, якщо вода ллється не зі срібних кранів.

(7) Та досі я говорив про труби для плебеїв, – а що коли я візьму лазні вільновідпущеників? Скільки там скульптур, скільки колон, які нічого не підтримують і поставлені для

прикраси, щоб дорожчою була вартість! Скільки сходи́н, по яких з шумом збігає вода! Ми до того дійшли в марнотратстві, що не бажаємо ступати інакше як по коштовному камінню.

(8) В тутешній Сціпіоновій лазні крихітні, висічені в камені швидше щілини, ніж віконця, – зроблені для того, щоб пропускати світло не заважаючи неприступності стін. А тепер називають дірою для прусаків ту лазню, яка влаштована не так, щоб сонце цілий день світило в широчезні вікна, не так, щоб в ній можна було митися і засмагати відразу, щоб з ванної відкривався вид на поля і море. І ось ті лазні, на посвяту яких збігався захоплений натовп, переходять в число застарілих, тільки лиш розкіш, бажаючи сама себе переплюнути, придумає що-небудь нове.

(9) А раніше лазень було мало, і нічим їх не прикрашали: та й навіщо було прикрашати грошовий заклад, придуманий для користі, а не для задоволення? В них не підливали увесь час воду, не бігли свіжі струмені, наче з гарячого джерела; і не так було важливо, чи прозора вода, в якій змивали бруд.

(10) Але, праві боги, як приємно увійти в ці темні лазні, під простим дахом, знаючи, що там наводив власноручно порядок будучи еділом Катон, чи Фабій Максим чи один з Корнеліїв! Тому що навіть найблагородніші мужі за обов'язком еділів заходили в місця, куди допускався народ, і вимагали охайності і корисної для здоров'я теплоти – не тієї, що придумали тепер, наче як на пожежі, так що впору живцем мити

там викритого в злочині раба. Тепер я не бачу різниці, топиться лазня чи горить.

(11) А дехто нині назвав би Сціпіона селяком за те, що його парильня не підсвічувалась сонцем крізь дзеркальні вікна, що він не пікся на яскравому світлі і не чекав, поки звариться в лазні. От нещасний чоловік! Та він жити не вміє! Миється не процідженою водою, частіше всього каламутною і, в сильні дощі, ледь не болотяною! І було для нього зовсім не важливо, чим митися: бо він приходив змити піт, а не притирання.

(12) Що, по-твоєму, сказали б нині? – «Я не заздрю Сціпіонові: він і справді жив у засланні, якщо так мився». – А коли б ти знав, що він і мився не кожного дня! Бо ті, хто зберіг перекази про стародавні звичаї Міста, говорять, що руки й ноги, які забруднюються в роботі, мили щоденно, а все тіло – раз на вісім днів. – Тут хто-небудь скаже: «Ясне діло, якими вони були брудними! Чим від них пахло, по-твоєму?» – Солдатською службою, працею, мужем! Коли придумали чисті лазні, люди стали бруднішими.

(13) Коли Горацій Флакк має намір описати людину мерзенну і всім відому своєю зніженістю, що він говорить?

Пахтить духами Букілл...

А покажи Букілла тепер: та він здасться смердючим, як козел, і стане на місце того Горгонія, якого Горацій проти-

ставляє Букіллю! Тепер мало душитися – треба робити це по два-три рази на день, щоб аромат не розвіявся. Чи не дивно, що такі люди похваляються ним, наче своїм власним запахом?

(14) Якщо все це здається тобі занадто сумним, звинувачуй садибу, в якій дізнався я від Егіала, працелюбного батька родини (він тепер володіє тутешньою землею), що пересаджувати можна і старі дерева. Це необхідно знати нам, старим, бо ми, коли саджаємо оливи, то напевне що для інших. А я бачив, як він восени пересадив цілий сад три- і чотирирічних дерев, незадоволений його плодами.

(15) Вона і тебе осінить, бо

Повільний ріст її, тінь вона дає далеким нащадкам,

як говорить наш Вергілій, який старання прикладав не для того, щоб сказати правдивіше, а для того, щоб красивіше, і хотів не навчати землеробів, а давати задоволення читачам.

(16) Не кажучи про друге, перепишу тобі те, в чому мені якраз сьогодні довелось його викрити:

Боби висівають весною, і тебе, мідійко, тоді ж
Пухкі борозни чекають. Що не рік, і про просо турботи...

(17) Чи одночасно їх садять і чи весною сіють і те і інше, можеш судити ось по чому. Я пишу тобі сьогоднішнього ли-

ста у червні, скоро наступить липень; і в один і той же день я бачив збирачів бобів і сіячів проса.

Та повертаюсь до пересадки олив. Я бачив два способи. Стовбури великих дерев, підрізавши гілки і залишивши їх не більше ніж на фут, він переносив разом з кореневищем, причому корені знімав, не чіпаючи лиш той вузол, з якого вони звисають. Умочивши його в гній, дерево опускають в яму, а потім не просто засипають її землею, а й прибивають її і утоптують.

(18) За його словами, немає нічого кориснішого, ніж це утоптування: воно стає на шляху холоду й вітру, а окрім того, стовбур менше розхитується, так що корені, які з нього проростають, можуть витягнутися і закріпитися в ґрунті, бо інакше їх обриває навіть легке розхитування, поки вони м'які, як віск, і тримаються не міцно. Перш ніж закопати дерево, він з нього знімає трохи кори: бо звідусіль, де оголена деревина, йдуть, за його словами, нові корені. Із землі стовбур не повинен стирчати більше ніж на три-чотири фути: тоді він одягнеться гілками з самого низу, і більша частина його не буде, як у старих олив, сухою і заскорузлою.

(19) А ось другий спосіб посадки: сильні пагони з м'якою корою, які бувають зазвичай на молодих деревах, він висаджував таким же чином. Ці ростуть повільніше, проте не бувають ні зморщеними, ні кволими, тому що мають походження від саджанців.

(20) Я бачив ще, як він пересаджував до другого дерева

багаторічну лозу: у неї, якщо можливо, треба підібрати навіть найтонші корінці, а потім розіслати її, не жаліючи довжини, щоб вона і з стеблини пустила корені. Я бачив лози, пересаджені не тільки в лютому, але й в кінці березня, вони вже обхоплюють нові в'язи і видираються вгору.

(21) Але всім цим, так би мовити, деревам з товстим стовбуром, треба, за його словами, допомагати водою з підземного сховища; якщо вона допоможе, значить, дощ нам підвладний.

Більше нічому я тебе навчати не збираюсь, щоб не зробити з тебе суперника собі самому, як наш Егіал зробив з мене свого суперника.

Бувай здоровий.

Лист LXXXVII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я зазнав невдачі ще до того, як встиг зійти на корабель. Як все сталося, я не пишу, щоб ти не здумав і це додати до стоїчних парадоксів, – втім, я доведу тобі, якщо захочеш (і навіть якщо не захочеш), що жоден з них не винен і не такий дивний, як здається на перший погляд. Ця поїздка мені показала, як багато у нас зайвого і як легко було б на свій розсуд позбутися речей, відсутність яких ми і не відчуємо, коли їх забирає необхідність.

(2) У супроводі небагатьох рабів, які вмістилися в одному візку, без усіляких речей, окрім тих, що на нас, ми з Максимом вже два дні живемо блаженним життям. Матрац лежить на землі, я – на матраці. Один дорожній плащ замінює простирadlo, другий – ковдру.

(3) Сніданок наш такий, що від нього нічого забрати, він готується п'ять хвилин і не обходиться без сухих смокв, як без вощених табличок. Якщо є хліб – вони мені замість закуски, якщо немає, – замість хліба. З ними у мене кожного дня новий рік, а щасливим і благополучним я роблю його сам, благими помислами і незмінною високістю духу, який тоді буває вищим над усе, коли, відкинувши чуже, отримує спокій через відсутність страху, отримує багатство через відсутність бажань.

(4) Візок, в якому я їду, дуже грубий. Мули бредуть і тільки тим і доводять, що живі; погонич босий, і не через спеку. Ледве примушую я себе погодитись, щоб люди вважали цей візок моїм: ще вперта в мені збочена звичка соромитись того, що правильне. Варто нам зустріти мандрівника із супроводом, я мимоволі червонію, якщо він має вигляд чистіший. Ось і доказ того, що те, що я схвалюю ще не закріпилося в мені непохитно. Хто соромиться убогого візка, той буде хизуватися розкішшю.

(5) Поки що успіхи мої невеликі: я не насмілююсь на очах у всіх задовольнятися малим, і досі мене турбують думки проїжджих. А треба підняти голос проти думок всього роду людського: «Ви безумні, ви помиляєтесь! Ви захоплюєтесь зайвим і нікого не цінуєте за його справжні надбання! Зайде справа про майно тих, кому ви збираєтесь дати в борг чи надати послугу (бо ви і послуги записуєте в боргову книгу), – тут ви, старанні рахівники, берете на облік кожную статтю».

(6) «Володіння у нього обширні, та багато боргів; дім у нього прекрасний, та обставлений за чужий рахунок; ніхто так швидко не виведе напоказ челядь пишнішу, але позик він не повертає, а якщо розрахується з кредиторами, у самого не залишиться».

(7) Ти вважаєш його багатієм, тому що і в дорозі у нього з собою золотий посуд, тому що він оре у всіх провінціях, тому що книга з термінами позик у нього товста, а землі під самим містом так багато, що, якби мав він стільки навіть у

пустельній Апулії, йому б всеодно заздрили. Ти все назвав, – а він бідний. – «Чому?» – Тому що має борги... – «Багато?» – Все. По-твоєму, є різниця, отримав він у борг від людини чи від фортуни?

(8) Чи важливо, що мули у нього вгодовані і всі однієї масті? Що візок увесь в різьбленні? Що «крилоногі скакуни

В пістрявих всі чепраках і в пурпурних пополах
візерункових;
Дзвінко бринять у коней золоті підвіски під грудьми,
В золоті збруя у всіх і в зубах вудила золоті?»

Від цього не стане кращим ні господар, ні мул.

(9) Марк Катон Цензор (його життя значило для держави не менше, аніж життя Сціпіона: один вів війну з нашими ворогами, другий – з нашими звичаями) їздив на мерині, та ще в'ючив його навхрест мішками, щоб возити з собою пожитки. Як би я хотів, щоб він зустрів по дорозі кого-небудь з наших красунчиків, що женуть перед собою скороходів, нумідійців і стовп пилюки! Без сумніву, він видається витонченішим Катона, і супроводу у нього більше; та серед всієї цієї розкоші наш пестун не може вирішити, чи взятися йому до меча чи до рогатини.

(10) Яким же славним був час, коли полководець-тріумфатор, колишній цензор, більше того – Катон задовольнявся однією конячиною, та й ту ділив з в'юками, що звисали по обидва боки. – І хіба ти б не віддав перевагу перед усіма

вгодіваними рисаками і скакунами одній тій конячці, якій стер спину сам Катон?»

(11) Та я бачу, предмет цей безкінечний, якщо тільки я сам не покладу йому край. Припиняю говорити про все те, що він, без сумніву, вгадував у майбутньому і бачив таким, яким воно й стало тепер, і що називав «клопотом». А тепер я хочу навести тобі декілька – зовсім небагато! – умовиводів, які стосуються добродетності; з їхньою допомогою наші відстоюють думку, що її однієї досить для блаженного життя.

(12) «Усіляке благо і саме добре, і робить нас гарними; так те гарне, що є в музичному мистецтві, робить людину музикантом. Випадкове не робить нас гарними, а значить, і саме воно не благо». – Перипатетики на це відповідають, що наше перше положення неправильне. «Від того, що саме по собі гарне, не стають неодмінно гарними. В музиці бувають гарні і флейта, і струна, і усіляке знаряддя, пристосування, щоб на ньому грати; та жодне з них не робить людину музикантом».

(13) На це ми відповімо: ви не розумієте нашого посилання: «те гарне, що є в музиці». Ми маємо на увазі не те, що оснащує музиканта, а те, що його створює, ти ж береш начиння, необхідне для мистецтва, а не саме мистецтво. Якщо в самому музичному мистецтві є щось гарне, воно неодмінно зробить людину музикантом.

(14) Я розтлумачу це ще ясніше. Про гарне в музичному мистецтві можна говорити двояко, маючи на увазі і те, що допомагає роботі музиканта, і те, що допомагає самому ми-

стецтву. Для роботи потрібні знаряддя і флейти, і органи, і струнні, які не стосуються самого мистецтва. Бо можна бути музикантом і без них, хоч, мабуть, і не можна застосувати своє мистецтво. Та для людини цієї подвійності немає: одне й те ж є благо і для неї самої, і для життя.

(15) «Що може дістатися на долю людині мерзенній і безсоромній, не є благом; багатства дістаються і звідникові, і ланісті, значить, багатство не є благом». – «Ваше положення не вірне, – скажуть нам, – бо і в граматиці, і в мистецтві лікаря, і в ремеслі керманича гарне дістається інколи, як ми бачимо, людям досить непримітним».

(16) Але ці мистецтва нікому не обіцяють велич духу, вони не прагнуть у вись, не гребують випадковим. А добродійність піднімає людину над усім, що дороге смертним, і ні так званих благ, ні так званих бід вона не прагне і не боїться. Хелідон, один з улюбленців Клеопатри, володів величезними багатствами. Нещодавно Натал, людина з язиком таким же брехливим, як і нечистим (жінки очищувалися прямо йому в рот), сам був спадкоємцем багатьох і залишив багатом спадок. Що ж, гроші зробили його нечистим, чи він осквернив гроші, які потрапляють деяким людям, наче золото у вигрібну яму?

(17) Добродійність стоїть вище цього; її цінують не за позичене надбання, і сама вона не вважає благом те, що дістається всякому. А ось мистецтво лікування чи керування кораблями захоплюватися такими речами не забороняє.

Можна не бути людиною добра – і бути лікарем, бути керманичем, бути граматиком і, певно що, не гірше, ніж кухарем. Кому дісталось мати що-небудь одне, того ти не назвеш ким завгодно. Хто чим володіє, такий і він сам.

(18) Грошовий ящик коштує стільки, скільки в ньому лежить, а сам іде тільки на додачу до того, що в ньому лежить. Хто цінить повний капшук вище того, чого варті заховані в ньому гроші? Те ж саме – і власники великих багатств: вони йдуть тільки на додачу і як прибавка до цих багатств. Чим повен великий мудрець? Величчю духу. Значить, це сказано вірно: «що дістається і людині мерзенній, те не благо».

(19) Я ніколи не погоджусь, що не знати болю – благо: болю не відає цикада, не відає блоха. Не визнаю я благом спокій і відсутність турбот: хто такий же ледар, як черв'як?

Ти запитаєш, що робить людину мудрою? Те ж, що бога – богом. Дай їй щось божественне, небесне, величне. Благо дістається не кожному, і не кожного власника стерпить.

(20) Поглянь,

Що тут земля принесе і в чому землеробу відмовить:

Тут щасливіший хліб, а тут виноград уродиться.

Тут плодам добре, а там зеленіє, не сіяний,

Луг. Чи не знаєш сам, що

Тмол аромати шафрану

Шле, а Індія – кості,

Сабен же зніжений – ладан,

Голий халіб – залізо...

(21) Все це поділено між різними краями, щоб необхідним був обмін між смертними, щоб вони хотіли щось одне в одного отримати. І вище благо має своє місце; воно народжується не там, де слонова кістка, не там, де залізо. Ти питаєш, де житло вищого блага? В душі! Та й вона, якщо не буде чистою і незаплямованою, не прийме в себе бога!

(22) «Благо не народжується зі зла; а багатство народжується від скупості; значить, багатство – не благо». – Нам говорять, що неправильно, ніби добро не виникає із зла: бо святотатством і крадіжкою добуваються гроші. І святотатство, і крадіжка – зло, звичайно, та лиш настільки, наскільки з них виходить більше зла, ніж блага; вони приносять прибуток, але з ним страх, тривогу, душевні і тілесні муки.

(23) Хто так говорить, той нехай неодмінно визнає, що святотатство – і зло, оскільки приносить багато зла, і благо, хоч би частково, тому що приносить і дещо хороше. Чи може бути щось жахливіше? Втім, ми ж переконались, що і святотатство, і крадіжка, і перелюбство тепер вважаються благом. Скільки людей не червоніє, вчинивши крадіжку, скільки хвалиться перелюбством? За дрібні святотатства карають, за великі нагороджують тріумфом.

(24) Подумай ще і про те, що святотатство, якщо воно благо хоч би частково, доведеться визнати чесним і назвати правильним: бо у нас це справа звична, хоч ніхто зі смертних і думки такої не допускає. Отже, благо не може народитися

від зла. А якщо святотатство, як ви говорите, є зло тільки тому, що тягне за собою багато зла, то відмініть покарання, пообіцяйте безпеку – і воно стане благом сповна. Між тим покарання за великі злочини в них самих.

(25) Повторюю, ти помиляєшся, відкладаючи кару до в'язниці, до ката: вона починається, тільки злочин вчинено, навіть поки вчиняється. Благо також не народиться від зла, як смоква – від оливи. Яке насіння, такі і плоди: хороші виродитись не можуть. Як із сороміцького не народитися чесному, так і благу із зла: бо чесне і благе – одне й те ж.

(26) Один з наших відповідав так: «Припустимо, що гроші – благо, звідки б вони не взялися; тоді гроші, нехай навіть здобуті святотатством, непричетні до святотатства. Розумій це так: в одній посудині знаходяться і золото, і гадюка; ти дістанеш золото з посудини, тому що в ньому гадюка, але посудина не тому дає золото, що в ньому гадюка, а незважаючи на те, що в ньому гадюка. Так само і святотатство приносить прибуток не тому, що святотатство це ганебно і злочинно, а тому, що в ньому є і прибуток. Як в названій посудині зло – це гадюка, а не золото, так і в святотатстві зло – це злочин, а не прибуток».

(27) Та я не згоден: бо тут і там справа виглядає по-різному. Там я можу дістати золото без гадюки, а тут мені не отримати прибуток без святотатства. Прибуток тут не поруч із злочином, а вперемішку з ним.

(28) «Якщо в гонитві за чим-небудь ми час від часу по-

трапляємо в біду, то предмет наших бажань не благо; а в гонитві за багатством ми час від часу потрапляємо в біду – отже, багатство не є благом». – Нам говорять: «Ваше положення стверджує дві речі. Перша – що в гонитві за багатствами ми час від часу потрапляємо в біду. Але час від часу потрапляємо ми в біду і в гонитві за доброчинністю. Людина мандрує морем заради освіти – і корабель тоне або ж людина потрапляє в полон».

(29) Друге твердження таке: «Те, через що ми потрапляємо в біду, не є благом». Та з нього зовсім не випливає, що ми потрапляємо в біду лише через багатство чи насолоду. Якщо ж саме через багатство ми час від часу потрапляємо в біду, воно не тільки не благо, а й зло, ви ж про нього говорите тільки, що воно не є благо. Окрім того, ви навіть визнаєте, що багатство не зовсім безкорисне, захищуєте його до зручностей, тоді як за вашими міркуваннями виходить, що воно і зручністю не буде – стільки у нас через нього неприємностей».

(30) На це дана була така відповідь: «Ви помиляєтесь, відносячи неприємності на рахунок багатства. Воно нікому не вчиняє зла: кожному шкодить або власна дурість, або чужа підлість. Так сам меч нікого не убиває, але служить зряддям убивці. Якщо через багатство тобі нашкодили, це не значить, що нашкодило тобі багатства».

(31) Посідоній (по-моєму, він!) говорить краще: «Багатство причина бід не тому, що саме воно що-небудь вчиняє, а

тому, що підбурює вчинити». Є істотна причина, яка не може не шкодити сама по собі, і є причина попередня; ось попередня причина і закладена в багатствах. Вони роблять душу зарозумілою, народжують пиху, накликають заздрість, до того роблять несамовитим розум, що чутки про наші гроші, хоч і небезпечні, приємні нам.

(32) А благу личить бути вільним від усілякої вини; воно не розбещує душу, не збурює, а якщо піднімає і робить ширшою, то без зарозумілості. Що благо, те дає впевненість, а багатство – лише зухвалість; що благо, те дає велич духу, а багатства – лише нахабство. Бо нахабство не що інше, як оманлива ознака величі.

(33)«Так виходить, що багатство не тільки не благо, а й зло». – Воно було б злом, якби шкодило саме по собі, тобто, як я сказав, було б діючою причиною; в ньому ж закладена лише попередня причина, і не тільки та, що збурює душі, але і така, що приманює. Бо багатство є деяким образом блага, таким правдоподібним, що більшість людей йому вірять.

(34) В добродійності теж закладена попередня причина, яка викликає заздрість, – бо багатьом заздять через їхню мудрість, багатьом – через їхню справедливість; але причина ця не закладена в добродійності як такій, в ній немає правдоподібності. Проте набагато більше правдоподібний той образ, що добродійність посилає в душі людей, збуджуючи їх любити її і шанувати.

(35) Посідоній говорить, що умовивід має бути таким:

«Те, що не дає душі ні величі, ні упевненості, ні безтурботності, не є благом; а багатство, міцне здоров'я та інші подібні речі нічого такого не дають і, значить, не можуть бути благами». Той же умовивід Посідоній викладає ще різкіше: «Те, що не дає душі ні величі, ні упевненості, ні безтурботності, а, навпроти, робить її нахабною, пихатою і зарозумілою, є зло; випадкове ж штовхає душу до цих вад; отже, випадкове не може бути благом».

(36) «Але якщо так міркувати, то воно не буде і зручністю». Одна справа зручність, інша – благо. Зручність є те, в чому більше користі, ніж обтяжливості; благо має бути непідробним і зовсім нешкідливим. Благо – не те, що в більшій мірі корисне, а те, що тільки корисно.

(37) Зручності, окрім того, можуть діставатися і тваринам, і людям недосконалим і нерозумним. З ними можуть бути змішані й неприємності, проте вони називаються зручностями і оцінюються по тому, чого в них більше. Благо дістається на долю одному мудрецеві і має бути без ганджу.

(38) Тепер наберись мужності! Тобі залишився один вузол – але вузол Геркулесів. «Із зла не виникає благо; але з багатьох бідностей виникає багатство; отже, багатство не є благом». – Цього умовиводу наші не визнають; він придуманий перипатетиками, і вони ж його дозволяють. За словами Посідонія, Антіпатр так спростовував цей софізм, заявлений по усіх школах діалектиків:

(39) «Кажучи “бідність”, мають на увазі не наявність, а

відсутність, або, як говорили в давнину, не бутність (греки теж говорять *κατα στερησιν*), – не те, що є, а те, чого немає. З багатьох пустих глеків нічого не наповниш. Багатства складаються з багатьох речей, а не з багатьох нестач. Ти розумієш бідність не так, як треба. Бути бідним не значить мати мало, а значить багато чого не мати. І зобов'язана людина цим іменем не тому, що у неї є, а тому, чого їй не вистачає».

(40) Мені було б легше висловити те, що я хочу, якби було латинське слово, яке позначає *αυυλαρξια*. Його якраз Антипатр і прикладає до бідності. – А на мій погляд, бідність – не що інше, як убогість надбання. – В чому суть бідності і багатства, ми розберемося, коли у нас буде багато зайвого часу; але і тоді ми подивимось, чи не краще було б зробити бідність не такою гіркою, а багатство – не таким зарозумілим, ніж вести тяжбу про слова, наче про предмети вже вказаного судження.

(41) Уявімо собі, що нас покликали на народне зібрання. Внесено закон про скасування багатств. Невже ми будемо переконувати або умовляти натовп такими умовиводами? Невже з їхньою допомогою доб'ємося ми того, що римляни знову потягнуться до бідності і вихвалятимуть її, опору і базу сили своєї держави? Що вони устрашаться своїх багатств, згадають, що знайшли їх у переможених, звідки й проникли в незаплямоване, славне стриманістю місто підкупи, і роздачі, і заколоти? Що з надмірною пристрасстю до розкошів почали вони виставляти напоказ добуте у багатьох племен? Що

відібране одним народом у всіх ще легше може бути відібране всіма у одного? Краще переконати в цьому і проганяти пристрасті, ніж визначати їх. Якщо нам це під силу, будемо говорити хоробро, якщо ні, то хоч відверто.

Бувай здоровий.

Лист LXXXVIII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти бажаєш знати, що я думаю про вільні науки і мистецтва. Жодну з них я не поважаю, жодне не вважаю благом, якщо плід його гроші. Тоді вони – продажні ремесла і хороші до тих пір, поки підготовлюють розум, не утримуючи його довше. На них слід затриматися, лише поки душа не в змозі зайнятися нічим важливішим; вони – наше навчання, а не наша робота.

(2) Чому вони названі вільними, ти бачиш сам: тому що вони достойні вільної людини. Втім, є тільки одне справжнє вільне мистецтво – те, що дає свободу: мудрість, найвище, мужнє і благородне з них, а все решта – дрібниці, гідні для дітей. Невже ти віриш, ніби в них є якесь благо, хоч сам бачиш, що немає людей нижчих і розпусніших, ніж їхні вчителі? Всі ці речі треба не увесь час вчити, а один раз вивчити. Дехто вважав за потрібне розібратися, чи можна завдяки вільним мистецтвам і наукам стати людиною добра. Та вони і не обіцяють цього, і навіть не прикидаються, ніби знають таке!

(3) Граматик турбується тільки про наше уміння говорити, а коли побажає він піти далі, – займеться історією чи віршами, якщо розсуне свої межі так, що ширше нікуди. Та чи прокладається шлях до добродійності поясненням скла-

дів, ретельністю у виборі слів, запам'ятовуванням драм, правилами складання віршів, різновидностями рядків? Чи це звільняє нас від страху, викоринює жадібність, приборкує похоть? Перейдемо до геометрії, до музики: і в них ти не знайдеш нічого такого, що наклало б заборону на страх чи жадібність. А кому він невідомий, для того всі знання марні.

(4) Треба подивитись, чи навчають ці наставники добродітності; якщо не навчають, то їм нічого викладати; якщо навчають, то вони філософи. Ти хочеш переконатися, що вони на уроках і не думають навчити добродітності? Поглянь, до чого учення кожного не схоже на учення решти! А навчай вони одному й тому ж, різнобою б не було.

(5) Вони б тебе переконали навіть у тому, що Гомер був філософом, якби не заперечували цього своїми ж доказами. Бо вони перетворюють його то в стоїка, який схвалює тільки добродітність і втікає від насолод, не відступає від чесності навіть заради безсмертя; то в епікурейця, який вихваляє спокій у державі і проводить життя в бенкетах та піснях; то в періпатетика, який встановлює три види благ; то в академіка, який стверджує, що немає нічого достовірного. Ясно, що нічого такого у нього немає, якщо є все разом, – тому що учення ці між собою не сумісні. Та поступимось їм Гомером-філософом. Він, ймовірно, став мудрецем до того, як дізнався про вірші; будемо ж і ми краще навчатися тому, що зробило Гомера мудрецем.

(6) А запитувати у мене, хто був старшим – Гомер чи

Гесіод, така ж нікчемна справа, як дізнаватися, чому Гекуба, хоч і була молодшою від Олени, виглядала старою не за віком. І чи не пуста, по-твоєму, справа – досліджувати вік Патрокла і Ахілла?

(7) Чи будеш ти дошукуватись, де блукав Улісс, замість того щоб покласти кінець власній омані? Немає часу слухати, чи носило його між Італією і Сицилією чи за межами відомого нам світу. Та й не міг він на такому малому просторі поневірятися так довго. Душевні бурі кидають нас щоденно, через власну негідність ми терпимо всі Уліссові біди. І краса спокушає наш зір, і ворог загрожує; тут – люті чудовиська, ласі до людської крові, там – підступна спокуса, що привертає слух, і вся різноманітність бід. Навчи мене, як любити вітчизну, дружину, батька, як пливати до цієї такої чесної мети навіть після аварії корабля.

(8) Навіщо ти дошукуєшся, чи була Пенелопа справді цнотливою, чи обдурила усіх? Чи підозрювала вона, що бачить Улісса ще перш, ніж упізнала напевно? Краще поясни мені, що таке цнота, і яке в ній благо, і в чому воно закладене – в тілі чи в душі?

(9) Перейду до музики. Ти вчиш мене, як узгоджуються між собою високі і низькі голоси, як виникає суголосність, хоч струни видають різні звуки. Зроби краще так, щоб в душі моїй була злагода і мої помисли не розходились між собою! Ти показуєш мені, які лади звучать жалісно; покажи краще, як мені серед негараздів не зронити ні звука жалю!

(10) Геометрія навчає мене вимірювати мої володіння; нехай краще пояснить, як мені виміряти, скільки землі треба людині! Вона навчає мене рахувати, пристосувавши пальці на службу скупості; нехай краще пояснить, яка пуста справа ці підрахунки! Той, чия казна втомлює рахівників, не щасливіший від інших; навпаки, яким би нещасним був власник зайвого майна, якби його самого примусили порахувати, скільки йому належить!

(11) Яка мені користь від уміння розділити поле, якщо я не можу розділитися з братом? Яка мені користь до тонкощів підрахувати в югері кожен фут і не втратити жодного, який може вислизнути від межової міри, якщо я тільки відчуватиму прикрість, дізнавшись, що сильний сусід обманом відрізав у мене шматок поля? Мене навчають, як не втратити нічого з моїх володінь, а я хочу навчитися, як залишитися веселим, втративши все.

(12) «Але ж мене виживають з батьківського, з дідівського поля!» – А до твого діда чийім це поле було? Можеш ти пояснити, кому воно належало – хай не людині, а племені? Ти прийшов сюди не господарем, а поселенцем. На чийй землі ти поселенець? Якщо все буде з тобою благополучно, – у власного спадкоємця. Правники стверджують, що суспільне надбання не присвоюється за давністю володіння; а те, що ти зайняв, те, що називаєш своїм, загальне надбання і належить всьому роду людському.

(13) Прекрасна наука! Ти умієш виміряти коло, привести

до квадрату будь-яку фігуру, яку бачиш, називаєш відстані між зірками, немає в світі нічого, що не піддалось би твоїм вимірам. Та якщо ти такий знавець, вимірйай людську душу! Скажи, велика вона чи нікчемна! Ти знаєш, яка з ліній пряма; для чого тобі це, якщо в житті ти не знаєш прямої дороги?

(14) Переїду до тієї науки, яка похваляється знанням неба, якій відомо,

...Відходить куди Сатурна зоря крижана
І в яких колах обертається племінь Кілленца.

Для чого нам ці знання? Щоб тривожитись, коли Сатурн і Марс опиняться в протистоянні чи коли Меркурій заїде увечері на виду у Сатурна? Краще мені завчити, щоб вони, де б не були, завжди були сприятливими і не могли змінитись.

(15) Їх веде непорушними шляхами віковичний порядок доль, вони рухаються за встановленим порядком змін і або управляють усіма подіями, або передбачають їхній результат. Та якщо в них причина всього, що б не сталося, який смисл знати те, чого не можна змінити? А якщо вони все передбачають, – яка користь в передбаченні неминучого? Знай, не знай, – все одно станеться.

(16) Коли ти будеш слідкувати за сонячною спекою і зміною Місяців,
що йдуть по-черзі, тебе ніколи не надурить

Завтрашній день, не введуть в оману прозорі ночі.

Але й так все в достатній мірі і понад неї передбачено, щоб я був застрахований від підступів.

(17) «Хіба не одурить мене прийдешній час? Бо ж дурить все, що застає зненацька того, хто нічого не відає». Що буде, я не відаю, а що може бути, – знаю. І ніщо не приведе мене до відчаю, бо, я чекаю на все, а коли щось мене омине, я вважаю це вдачею. Прийдешній час одурить мене, якщо помилує; та й цим не одурить: бо якщо я знаю, що все може статися, то знаю також, що не все станеться неодмінно. Тому я чекаю на вдачу, але готовий і до бід.

(18) Тобі доведеться змиритися, якщо я тут зійду з приписаного тобою шляху. Бо ти не примусиш мене віднести до вільних мистецтв те, чим займаються живописці чи ж скульптори, мармурники та інші прислужники розкоші. І борців, у яких вся наука – олія та пилюка, я виганяю з числа тих, хто зайнятий вільними мистецтвами, – інакше мені доведеться прийняти туди і тих, хто змішує мазі, і кухарів, і всіх решту, що пристосували свій розум до наших насолод.

(19) Скажи мені, прошу, що спільного зі свободою мають ці товстуні з ожирілим тілом і схудлою старечою душею, що блюють натщесерце? І невже ми будемо вважати вільним мистецтвом все, в чому вправлялася, не присівши, молодь в часи наших предків: метання списа, удари колом, верхова їзда, володіння мечем? Вони не вчили дітей тому, чому навча-

ються, не рухаючись. Але ні те, ні інше не навчає добродетності і не живить її. Який сенс правити конем і стримувати його біг вуздечкою, поки тебе самого несуть неприборкані пристрасті? Який сенс перемагати в боротьбі і в кулачному бою, коли тебе самого перемагає гнів?

(20) «Так що ж, вільні мистецтва і науки нічого не дають нам?» – Дають, і багато, але не для добродетності. Бо і ті ручні ремесла, що всіма визнані як низькі, оснащують життя багатом, але добродетності не стосуються. «Для чого ж ми даємо освіту синам, навчаючи їх вільним мистецтвам?» – Справа не в тому, що вони можуть дати добродетність, а в тому, що вони готують душу до її сприйняття. Як начала, що у давніх називалися грамотою і дають хлопчикам основи знань, хоч не навчають їх вільним мистецтвам, але готують ґрунт для навчання їм ближчим часом, так і вільні мистецтва, хоч і не ведуть душу до добродетності, але полегшують шлях до неї.

(21) Посідоній розрізняє чотири види мистецтв: буденні і низькі, потішні, дитячі і вільні. Буденні – це ручні ремесла, зайняті усім тим, чим оснащується життя; вони навіть і не прикидаються благородними чи шановними.

(21) Потішні – це ті мистецтва, чиє призначення насолоджувати око й слух. До них можна зарахувати і винахід усякого роду пристосувань, як помостів, які самі по собі піднімаються, настилів, які безшумно ростуть вгору, – всього, що служить для раптових змін, коли те, що було суцільним,

розпадається, краї провалу за власним почином сходяться, підвищення потрохи знижується. Такі речі вражають невігласів, які дивуються всьому несподіваному, не знаючи причин.

(23) Дитячі, які мають дещо спільне з вільними, – це ті мистецтва, які у греків називаються εὔκुकλοи, а у нас – вільними. Єдині ж справді вільні, чи навіть, вірніше буде сказано, які дають свободу мистецтва, це ті, які переймаються добродійністю.

(24) Оскільки одна частина філософії, продовжує Посідоній, займається природою, інша – звичаями, третя людським розумом, постільки і весь натовп вільних мистецтв претендує посісти в ній місце. Коли мова йде про питання природознавства, філософія опирається на свідчення геометрії, яка є частиною того, чому вона допомагає.

(25) Але багато що нам допомагає, не будучи частиною нас самих; а будь воно нашою частиною, допомоги від нього б не було. Їжа підмога тілу, але не його частина. Послуги геометрії дещо нам дають, але філософії вона потрібна так само, як їй самій ковальська справа; проте вона – не частина геометрії, як і геометрія – не частина філософії.

(26) Окрім того, у кожної з них – свої межі. Мудрець досліджує і пізнає причини природних явищ, геометр відшукує і вираховує їх число і міру. Яким незмінним є порядок небесних тіл, яка їхня сила і природа, – все це знає філософ; а хто вираховує їхній рух і повернення, хто збирає спостере-

ження про те, як вони сходять і заходять, а інколи ніби стоять на місці, хоч небесним тілам стояти і не можна, той математик.

(27) Нехай мудрець знає, з якої причини в дзеркалі виникає відображення; геометр же може сказати, як далеко повинен стояти предмет від відображення і яке відображення дає та чи інша форма дзеркала. Що сонце величезне, доведе філософ; яка його величина, вкаже математик, який користується в роботі деяким досвідом і навиком, але має, щоб працювати, запозичувати деякі основні положення. А якщо основи мистецтва – позичені, воно несамостійне.

(28) Філософія нічого не шукає на стороні, своє завдання вона зводить від землі. Математика, так би мовити, займає поверхню, вона будує на чужій землі, бере зі сторони ті начала, завдяки яким досягає подальшого. Коли б вона йшла до істини сама по собі, коли б могла обійняти увесь світ і всю природу, тоді я сказав би, що вона багато дає людській душі, бо, думаючи про небо, та сама росте і вбирає дещо вище.

Лише одне робить душу досконалою: непорушне знання добра і зла [яке доступне тільки філософії] – бо ніяка інша наука добра і зла не досліджує.

(29) Розглянемо по черзі чесноти. Хоробрість є презирство до всього страшного; вона нехтує тим, що вселяє жах і схиляє під ярмо нашу свободу, кидає йому виклик, переламує його. Так невже її загартовують вільні мистецтва? Вірність є найсвятішим благом людського серця, її жодна необ-

хідність не примусить обманювати, ніяка нагорода не споку- сить. Вона говорить: «Пали, бий, убивай – я не зраджу! Чим сильніший біль буде випитувати таємниці, тим глибше я їх сховаю». Чи можуть вільні мистецтва і науки зробити нас та- кими? Стриманість вимірює насолоди; одні вона з ненавистю виганяє, інші урівнює і скорочує до здорової межі, ніколи не наближаючись до них заради них самих. Вона знає, що кра- ща міра для всього бажаного – взяти не скільки хочеться, а скільки необхідно.

(30) Людяність забороняє бути зверхнім з товаришами, бути скупим; вона і в словах, і в справах, і в почуттях пока- зує всім м'якість і ласку, нічию біду не вважає чужою, своє благо любить понад усе тоді, коли воно служить на благо ін- шому. Невже вільні мистецтва навчать нас таким звичаям? Ні, – так які і простоті, скромності і помірності; так які за- довольнятися малим і бережливості; так як милосердю, яке оберігає чужу кров не менше ніж свою і знає, що людина не повинна користуватися силами іншої людини марнотратно.

(31) «Але якщо ви згодні, що без вільних мистецтв і на- ук не досягнути добродетності, то як же ви стверджуєте, ні- би вони нічого для добродетності не дають?» – Без їжі теж не досягнути добродетності, хоч їжа до добродетності сто- сунку не має. Деревина нічого не дає кораблеві, хоч кораблі бувають тільки з дерева. Немає причин, повторюю, думати, ніби речі виходять за допомогою того, без чого вони вийти не можуть.

(32) Можна сказати і так: добродійність досягається і попри вільні мистецтва; хоч добродійності і треба навчатися, навчаються їй не через їхнє посередництво. Чому я повинен вважати, що той, хто не знає грамоти, не може стати мудрим, як ніби мудрість вся в грамоті? Вона викладається на ділі, а не на словах, і я не впевнений, чи не буде пам'ять міцнішою без усілякого зовнішнього підґрунтя.

(33) Мудрість велика і обширна, їй потрібно багато простору; треба вивчити все про справи божі і людські, про минуле і про майбутнє, про швидкоплинне і про вічне, про час, – а про нього одного, ти сам бачиш, скільки є питань? Перший – чи є він сам по собі дещо? Потім чи було щонебудь до часу, без часу? Чи виник він разом зі світом? Чи до виникнення світу, оскільки було дещо, був і час?

(34) І про одну тільки душу не перелічити питань: звідки вона? яка вона? коли виникає? як довго існує? Чи переходить з місця на місце, чи міняє житло, коли перекидається у все нові види живих істот? чи їй суджене тільки однократне рабство, а потім, відпущена на волю, вона блукає у всесвіті? чи тілесна вона чи ні? що вона буде робити, коли ми перестанемо бути її знаряддям? як вона скористається свободою, коли втече з тутешньої темниці? чи забуде колишнє? чи спізнає себе, лиш тільки розлучиться з тілом і полине у вишину?

(35) Яку б частину божественних і людських справ ти не взяв, тебе втомить незліченна кількість речей, що потребують дослідження і зачування. Щоб усі вони, величезні і чи-

сельні, могли знайти вільне пристанище, слід вигнати з душі все зайве. В таку тісняву добродичність не залучити: великому потрібен широкий простір. Все геть! Нехай серце буде вільним для неї однієї!

(36) «Але ж знання багатьох наук приємне». – Ні, з кожної належить нам запам'ятати лише стільки, скільки необхідно. По-твоєму, догани заслуговує той, хто накопичує зайве і хвалькувато виставляє в домі коштовні речі, а той не заслуговує, хто загромаджує свій розум непотрібним начинням усіляких наук? Прагнути знати більше, ніж треба, це теж вид нестриманості.

(37) До того ж гонитва за вільними мистецтвами і науками робить людей надокучливими, балакучими, настирливими і самовдоволеними; завчивши зайве, вони через це нездатні вивчити необхідне. Граматик Дідім написав чотири тисячі книг. Я пожалів би і того, хто прочитав стільки зайвого! В одних книгах досліджується, де батьківщина Гомера, в інших – хто справжня мати Енея, в третіх – чому більше в житті віддавав перевагу Анакреонт, хтивості чи пияцтву, в четвертих – чи була Сафо продажною розпусницею, та інші речі, які, якби ми їх знали, слід було б забути.

(38) Ось і говори тепер, що життя не довге. Та якщо ти візьмеш наших, я й тут покажу тобі багато такого, що треба б відрубати сокирою.

Більшої витрати часу, більшої доуки для чужих вух варта похвала: «Ось начитана людина!» Будемо ж задоволені на-

звою простішою: «Ось людина добра!»

(39) Невже мені слід розгортати літописи всіх племен, відшукуючи, хто першим почав писати вірші, вираховувати без календаря, скільки років пройшло між Орфеєм і Гомером, дізнаватися всі дурості, якими Арістарх помережив чужі вірші, губити свій вік на підрахунок складів? Невже мені не відводити очей від піску геометрів? Чи настільки я забуду рятівний вислів: «Бережи час!»? Все це я буду знати, – а чого не дізнаюсь?

(40) Граматик Апіон, який в часи Гая Цезаря мандрував по всій Греції і в кожній общині його було прийнято в ім'я Гомера, говорив: «Гомер вичерпав обидва свої предмети в «Іліаді» і в «Одиссеї» і приєднав до своєї праці початок, який охопив всю Троянську війну». А як доказ він наводив таке: «Поет навмисно поставив на початку першого вірша дві букви, які позначали число книг».

(41) Нехай знає такі речі той, хто хоче бути всезнайкою і не бажає подумати, скільки часу відбирає у тебе нездоров'я, скільки – справи, громадські і приватні, скільки – справи повсякденні, скільки – сон? Виміряй свій вік! Не так вже багато він вміщує!

(42) Я говорив про вільні мистецтва, – та скільки зайвого є у філософів! Скільки такого, що і не може згодитися! І філософи опускалися до розділення складів, до вивчення властивостей сполучників і прийменників, і філософи заздрили граматакам і геометрам. Все, що було зайвого в їхніх

науках, вони перенесли в свою. Так і вийшло, що говорити «не уміли с більшою потугою, аніж жити».

(43) Послухай, як багато зла в надмірних тонкощах і наскільки вони ворожі істині! Протагор говорить, що стверджувати і те, і інше можна однаково про кожен річ, в тому числі і про те, чи кожна річ дозволяє стверджувати про неї в те, і інше. Навсіфан говорить: все, що здається нам існуючим, існує в такій же мірі, як і не існує.

(44) Парменід говорить: все, що нам здається, не відрізняється від єдиного. Зенон Елейський каменя на камені не залишив від всіх складностей, сказавши: нічого не існує. До того ж приблизно приходять і послідовники Піррона, і мегарці, і ерїтрейці, і академіки, які ввели нове знання – про те, що ми нічого не знаємо.

(45) Кинь все це в ту ж купу непотрібного, як і багато що з вільних мистецтв! Ті викладають мені науку, від якої не буде користі, а ці відбирають надію на усілякі знання. Та вже краще знати зайве, аніж нічого не знати. Вони не йдуть попереду зі світочем, направляючи мій погляд до істини, – вони мені виколують очі. Якщо я повірю Протагорові, в природі не залишиться нічого, окрім сумнівів; якщо Навсіфанові, достовірно буде тільки те, що немає нічого достовірного; якщо Пармендові, – залишиться тільки єдине; якщо Зенонові, – і єдиного не залишиться.

(46) Але що таке і ми самі, і все, що оточує нас, живить, тримає на собі? Вся природа виявляється тінню, чи порож-

ньою, чи оманливою. Нелегко мені сказати, на кого я серджуся більше: чи на тих, що оголошують нас нічого не знаючими, чи на тих, хто і можливість нічого не знати у нас відбирає.

Бувай здоровий.

Лист LXXXIX

Сенека вітає Луцилія!

(1) Те, чого ти бажаєш, – щоб я написав про розподіл філософії, показав окремі члени її величезного тіла, річ корисна і для того, хто прагне мудрості, необхідна. Бо безпосередньо через часткове легше підійти до пізнання цілого. О, якби вся філософія могла постати, подібно всесвіту, коли вона відкриває перед нами увесь свій лик! Якими схожими були б ці видовища! Тоді б філософія напевне примусила б всіх смертних милуватися нею і покинути те, що ми, не відаючи справжнє про велике, вважаємо великим. Але нам таке не дано, і доводиться дивитись на неї так само, як споглядаємо ми всесвіт, – по частинах.

(2) Правда, душа мудреця охоплює всю її громаду, оббігаючи її з тією ж швидкістю, з якою наше око оббігає небо; але нашому погляду, слабкому і на близькій відстані і змушеному пробиватися крізь туман, легше розглянути все окремо, тому що цілого нам не охопити. Я зроблю, що ти просиш, і розділю філософію на частини, але не на шматки: бо корисно розділити її, а не розшматовувати, тому що схопити дуже дрібне не легше, ніж дуже велике.

(3) Народ розписує по трібах, військо ділиться на центурії. Все, що розрослося, пізнається легше, якщо належним чином розчленоване на частини, не дуже дрібні, як я сказав,

і не чисельні. У надмірній роздробленості та ж вада, що у нерозчленованості. Що розтерте в пилюку, те не має порядку.

(4) Перш за все, по-твоєму, я маю сказати, чим відрізняється мудрість від філософії. Мудрість є довершене благо людського духу, філософія ж – любов і прагнення мудрості. Філософія вказує туди, куди прийшла мудрість. Чому філософія називається так, ясно: саме ім'я її говорить про це.

(5) А мудрість деякі визначили як «знання всього божественного і людського», деякі ж говорили, що «бути мудрим – значить, пізнати все божественне і людське та його причини». Мені це доповнення здається зайвим: бо «причини» – лише частка «всього божественного і людського». І філософію визначали то так, то сяк: одні говорили, що вона є турбота про добродійність, інші – турбота про виправлення духу; деякі ж називали її прагненням мислити правильно.

(6) Одне відомо майже твердо: між мудрістю і філософією є відмінність. Бо не може бути, щоб пошукачі і те, що шукають були тотожними. Яка відмінність між жадібністю, яка бажає, і грошима, яких бажають, така ж вона між філософією і мудрістю, яка є її кінцевим результатом і нагородою. Філософія – в дорозі, мудрість – в її кінці.

(7) Мудрість – це те, що греки називають σοφία. Це слово було вживане і у римлян, як тепер вживане слово «філософія». Це засвідчать тобі і давні тогати, і напис на пам'ятнику Доссену:

Перехожий, стій: прочитай софію Доссена тут!

(8) Деякі з наших, хоч філософія є турбота про добродієність і прагне до неї як до мети, вважали, що їх неможливо розлучити: бо немає ні філософії без добродієності, ні добродієності без філософії. Філософія є турбота про досягнення добродієності через посередництво самої добродієності; ні добродієності не може бути, якщо про неї не турбуватися, ні турботи про добродієність – без неї самої. Тут все інакше, ніж із стрільцем, який намагається здалеку влучити в що-небудь, коли той, хто цілиться і ціль – в різних місцях; і інакше, ніж з дорогами, які ведуть в місто, але лежать поза ним. Шлях до добродієності йде через неї саму. Отже, філософія і добродієність нероздільні.

(9) Більшість з тих, хто писав про це, причому найвеличніших, стверджували, що філософія ділиться на три частини: моральну, природну і ту, що присвячена людському розуму. Перша вносить порядок в душу. Друга досліджує природу речей. Третя випробовує властивості слів, їх розташування, види доказів, щоб брехня не вкралася під виглядом істини. Втім, були й такі, що розділяли філософію і на більшу, і на меншу кількість частин.

(10) Деякі періпатетики вводили четверту частину: громадянську філософію, якою, мовляв, треба займатися таким собі особливим чином, бо предмет у неї зовсім інший. Деякі

додавали ще одну частину, яку греки називають οἰκονομική, тобто уміння управляти домашнім майном. Деякі приділяли особливе місце ученню про різні способи життя. Та все це входить до моральної частини філософії.

(11) Епікурейці вважали, що в філософії всього дві частини: моральна і природна, а ту, що присвячена розуму, вони відкидали. Але потім, коли саме життя примусило їх прибрати все двозначне, викрити обман, що причаївся під личиною правди, вони ввели розділ, який назвали «ученням про судження і правила», тобто ту ж присвячену розуму частину, але під іншим іменем; вони, проте, думають, що лиш доповнили природну філософію.

(12) Кіренаїки прибрати і природну, і присвячену розуму частину, задовольняючись тільки моральною, – але тут же іншим способом ввели те, що прибрати; у них моральна філософія ділиться на п'ять частин, з яких одна вчить про те, чого слід уникати і чого прагнути, друга – про пристрасті, третя – про вчинки, четверта – про причини, п'ята – про докази. Але причини речей відносяться до частини природної, докази – до тієї, що присвячена розуму.

(13) Арістон Хіосський сказав, що частини, присвячені природі і розуму, не тільки зайві, але й заважають, а єдину філософію, яку він залишив, моральну, обрізав: той її розділ, де мова йде про правила поведінки, він оголосив потрібним тільки вихователю, а не філософу, – нібито мудрець не є вихователем роду людського.

(14) Отож, оскільки філософія має три частини, ми почнемо з розділення моральної її частини. Було встановлено, що й вона ділиться натрое; перше в ній – спостереження, яке призначає кожному своє і оцінює, що чого варте; справа це, звичайно, корисна, так як немає нічого більш необхідного, ніж встановити ціну кожної речі. Другий розділ її вчить про спонування, третій – про вчинки. Перший твій обов'язок – судити, що чого варте; другий – співставляти і приборкувати в залежності від цього твої спонування; третя – турбуватися, щоб спонування і вчинки одне одному були відповідні, а сам ти ні в тих, ні в інших не впадав у протиріччя з самим собою.

(15) Якщо одного з трьох не буде, порушиться і решта. Яка користь знати ціну всім речам, коли ти не стриманий в спонуваннях? Яка користь придушити спонування і тримати в своїй владі бажання, якщо ти, діючи, не врахуєш час і не будеш знати, коли, що, де і як належить робити? Бо одна справа – знати ціну і достоїнство речі, інша – вибрати потрібну мить, і понад усе приборкати свої спонування і братися за справу, а не хвалитися наосліп. Бо в житті тоді немає протиріч, коли вчинок не розходиться із спонуванням, а спонування залежить від достоїнства кожного предмету і з огляду на те, варто його домагатися чи ні, стає слабшим чи сильнішим.

(16) Природна філософія розчленовується надвоє: на учення про тілесні і про безтілесні речі. Обидва вони розділяються на свої, так би мовити, ступені. Учення про тіла – таким чином: по-перше, про ті, що щось виробляють, і про

ті, з яких народжується, – а народжуються початкові речовини. Учення про них, на думку декого, неподільне, на думку інших – ділиться на учення про матерію, про причину, яка все приводить в рух, і про самі початкові речовини.

(17) Мені залишається написати про розподіл тієї частини філософії, що присвячена розуму. Усіляка річ або безперервна, або розподілена між тим, хто запитує і тим, хто відповідає. Було встановлено, що перша іменується *διαλεκτική* (діалектика), а друга *ῥητορική* (риторика). Риторика турбується про слова, їх смисл і порядок; діалектика підрозділяється на дві частини – про слова і про їхнє значення, тобто про предмети, про які говориться, і про вислови, якими про них говориться. Далі йдуть чисельні підрозділи і тієї, й іншої. А я на цьому закінчу і «розповім лише про головне», – інакше, якщо я буду ділити частини на частини, то вийде ціла книга досліджень.

(18) Я не хочу відбити у тебе, Луцилію, найкращий з людей, бажання все це читати, – тільки б ти все прочитане негайно відносив до людських звичаїв. Утихомирюй себе, розбурхуй, якщо є в тобі млявість, приборкуй, якщо є розбещеність, приборкуй упертість, переслідуй і свою, і, наскільки зможеш, загальну жадібність. Тим, хто буде тобі говорити: «Скільки можна про одне й те ж?» – відповідай: (19) «Скільки можна в одному й тому ж грішити? Ви хочете позбутися ліків, не позбувшись вад, – а я через вашу відмову ще взятіше буду повторювати своє. Лікування починає прино-

сити користь тоді, коли тіло, яке втратило чутливість, відповідає на дотик болем. Я буду повторювати те, що й наперекір вашій волі піде вам на користь. Нехай хоч коли-небудь дійде до вас чийсь голос без лестошів, і якщо кожен з вас не бажає слухати правду, вислухайте її всі разом.

(20) Доки будете ви розширювати межі володінь? Для одного господаря тісне поле, на якому розмістився б цілий народ. Куди мають простягатися ваші ниви, якщо для вас мало засівати землі, розмірами рівні провінціям? Усі славні ріки течуть в приватних володіннях, ваші від гирла до джерел величезні потоки, що служать кордонами великим народам! Але й цього мало – вам треба вмістити в межі ваших помість моря, треба, щоб ваш управитель царював за Адріатичними, Іонійськими і Егейськими водами, щоб острови, місця проживання могутніх вождів, вважалися найдешевшим з усього вашого надбання. Володійте, чим хочете, нехай буде помістям те, що раніше називалося державою, привласнюйте, що можете, – все одно того, що не ваше, буде більше.

(21) А тепер я звертаюся до вас, чие марнотратство таке ж безмежне, як їхня жадібність! Вам я говорю! Чи довго ще не буде такого озера, над яким не піднімались би покрівлі ваших маєтків, такої ріки, чії береги не були б вкриті вашими будинками? Де не проб'ються гарячі джерела, там миттю піднімуться нові пристанища розкоші. Де не вигнеться затокою берег, ви кладете фундаменти забудов і, задоволені тільки створеним руками ґрунтом, женете море назад. Нехай скрізь

сяють ваші помістя, то на горах, звідки такий широкий вид на сушу і на море, то на рівнині, але підносячись у вишину врівні з горами; скільки б ви не будували, як би високо не будували, ви – тільки крихітні тіла і нічого більше. Навіщо вам так багато спалень? Ви ж тільки в одній лягаєте! А де вас немає, там все не ваше.

(22) Тепер я перейду до вас, чия ненажерливість, бездонна і ненаситна, обшукує і моря, і землі. Тут закидаються гачки, там ставлять петлі і всілякі тенета, не жаліючи сил на переслідування дичини і залишаючи в спокої тільки ту, якою ви перенаситились. Чи багато з того, що добувають для вас стільки рук, чи багато з усіх страв скуштують ваші втомлені насолодами вуста? Чи багато з усієї дичини, добутої з такими небезпеками, скуштує пан, який страждає проносами та нудотою? Чи багато устриць, привезених з такої далечі, прослизне в його ненаситне черево? Ви нещасні, бо самі не розумієте, що голод ваш більший від вашої ж утроби!»

(23) Говори це іншим, щоб, говорячи так, почути й самому; пиши, щоб самому читати, коли пишеш. Все віднось до звичаїв – для приборкання шалених пристрастей. Учись для того, щоб знати не більше, а краще.

Бувай здоровий.

Лист ХС

Сенека вітає Луцилія!

(1) Чи можна, мій Луцилію, сумніватися в тому, що життя наше – милість богів, а благим робить його філософія, якій ми і зобов'язані більше, ніж богам, настільки ж, наскільки благо в життя – кращий дар, ніж саме життя? Це було б так, якби і сама філософія не була послана богами, які нікому не дали її знання, але всім – здатність до неї.

(2) Бо коли б вони зробили це благо загальним і ми народжувались би розумними, мудрість втратила б найкраще з того, що в ній є, і належала б до речей випадкових. А тепер найцінніше і високе в ній те, що вона не йде до нас сама, а кожен зобов'язаний нею лиш собі і від іншого її не отримає. За що було б нам шанувати філософію, коли б вона залежала від чужої милості?

(3) Її праця: відшукувати істину про всі справи божі і людські. З нею нерозлучні справедливість, благочестя, совість та інші її супутники – пов'язані і співзвучні між собою чесноти. Вона навчила шанувати все божественне і любити все людське, навчила, що в руках богів – влада, а між людьми – співдружність, яка була непорушною доти, доки жадібність не зруйнувала усіяку спільність і не стала причиною бідності навіть для тих, кого збагатила. Бо вони, бажаючи мати власність, перестали володіти всім.

(4) Але перші зі смертних і народжені ними не знали шкоди і наслідували природу, зробивши її і вождем, і законом і вручили себе волі кращого серед них. Бо підлеглість гірших кращому – в природі речей. І на чолі безсловесних стад або найбільші, або найсильніші тварини. Йде попереду корів не кволий бик, а той, який перемиг інших самців величиною і силою; стадо слонів веде величезний, а у людей великим вважається кращий. Тому правителя обирали за його душевні властивості, і щасливими були ті племена, де наймогутнішим міг стати тільки найкращий. Бо той може все, чого хоче, хто не вважає, нібито може більше, ніж повинен.

(5) В тому часі, який називають золотим, на думку Посідонія, царювали мудреці. Вони не допускали бійок і захищали найслабших від сильних, вони переконували і доводили, показуючи, що корисно, що ні. Їхня далекоглядність турбувалась про те, щоб одноплемінники нічого не потребували, мужність відбивала небезпеки, щедрість обдаровувала і прикрашала підданих. Правити – значило не владарювати, а виконувати обов'язок. Ніхто не випробовував свою могутність на тих, хто цю могутність створив, і ні у кого не було ні бажання, ні причини вчиняти образи; всі так гарно слухались доброго правителя, що найсильніше, чим цар погрожував неслухам, була відмова від влади.

(6) Коли ж поступово з'явилися вади, а царська влада перетворилася на тиранію, виникла потреба в законах, які спочатку пропонували ті ж мудреці. Солон, який побудував

Афінську державу на законах справедливості, відомий серед семи мудреців свого століття. Якби жив Лікурґ у ту ж пору, він увійшов би до то ж священного числа восьмим. Хвалять ще закони Залевка і Харонда, які вчили людей праву не на судному майдані і не в прихожій законодавця, а в безмовному і священному піфагорійському усамітненні, і які створили право для процвітаючої тоді Сицилії і для греків в Італії.

(7) Досі я згоден з Посідонієм, а от те, що філософія винайшла всі науки, потрібні для повсякденного життя, і їй належить слава такої, що створила ремесла, – з цим я не згоден. «Вона, – говорить Посідоній, наставила людей, які жили окремо в печері, в якій-небудь ямі під скелею чи в дуплі дерева, і навчила їх зводити житло». А по-моєму, філософія нітрохи не більше придумала ці хитрощі, які нагромаджують будівлі на будівлі, міста на міста, ніж рибні садки, замкнені заради того, (8) щоб ненажерливості не загрожували бурі і, як би не бушувало море, пристрась до розкоші мала безпечні гавані для відгодівлі кожної породи риб. Що ти говориш? Чи філософія вручила людям ключі і влаштувала засови? Хіба не жадібності було подано цим знак? Чи філософія звела високі покрівлі, небезпечні для жителів? Мовляв, мало було випадкового даху, мало було без зусиль і мистецтва знаходити собі природний притулок! Повір мені, щасливим був час, який ще не знав архітекторів.

(9) Разом з розкішшю народилось уміння обтесувати колоди в чотирикутні бруси і, упевненою рукою ведучи пилку

по розмічених рисках, розрізати балки.

А спочатку кололи неміцну колоду клином,

– бо тоді не будували для банкету покої, здатні вмістити багатолюдне застілля, і не везли довгу череду возів, які стряса-ли вулиці, ні сосон, ні ялин, щоб збудувати з них штучну стелю, обтяжену золотом.

(10) Розсохи з обох боків підтримували покрівлю, хмиз чи зелені гілки, щільно вкладені по скатах, давали стік навіть сильним дощам. І під таким ось дахом нічого не боялися. Під соломою жили вільні, під мармуром і золотом живуть раби.

Не згоден я з Посідонієм і в тому, нібито вироби з кованого заліза винайдені мудрими мужами.

(11) Так можна назвати мудрецьями і тих, що

Звіра сітями ловить і птиць обманювати клеєм
Спосіб знайшли, оточувати лісові урочища псами.

Але все це придумане людськими хитрощами, а не мудрістю.

(12) Не згоден я з ним і в тому, ніби мудреці знайшли і залізо, і мідь, коли ґрунт, обпалений лісовими пожежами, злив з неглибоких жил розплавлені метали. Такі речі знаходять ті, хто їх цінує.

(13) І ще мені не здається таким вже тонким питання, чим почали користуватися раніше – молотом чи щипцями. І те і

інше винайшла людина розуму гострого і швидкого, але не величного і не високого, – як і все, що треба шукати, зігнувши спину і втупившись душею в землю.

Мудрецеві легко було прогледуватися. Та і як же інакше, коли він навіть в нинішній час не хоче нічим себе обтяжувати?

(14) Скажи мені, прошу, як можна захоплюватися і Діогеном, і Дедалом? Хто з них мудрий, по-твоєму? Той, хто винайшов пилку, чи той, хто, побачивши хлопчика, який пив воду з жмені, негайно дістав з торби чашку і розбив її, вилаївши себе так: «Скільки ж часу, нерозумний я чоловік, тягав зайвий вантаж!», хто спав, згорнувшись в діжці?

(15) І сьогодні кого вважатимеш ти мудрішим: чи того, хто придумав, як облаштувати сховані труби, щоб шафранова вода біла з них на небачену висоту, як вмить заповнити водою чи осушити Евріпи, як з'єднати над банкетним покоем плити, що обертаються, щоб вони показували то одне, то інше обличчя, і з кожною переминою – на столі змінювався вид штучної стелі, – чи того, хто показує собі і іншим, що природа не вимагає від нас нічого важкого і трудного, що ми можемо прожити і без мрамурника і коваля, одягнутися, і не торгуючи з серійцями, мати все необхідне для нашого побуту, задовольняючись тим, чого земля не ховає в надрах? Якби рід людський почув його, то зрозумів би, що кухар так само не потрібен, як солдат.

(16) Мудрі чи подібні до мудреців були ті, для кого неваж-

кою була турбота про тіло. Необхідне потребує простої турботи, насолода – багатьох трудів. Будеш наслідувати природу, – не знадобляться ніякі ремісники: вона не побажала займати нас такими речами і навчила всього, що зробила для нас неодмінним. – Холод нестерпний для голого тіла. – Що ж, хіба шкури звірів та інших тварин не можуть повністю і з лишком захистити від холоду? хіба багато племен не одягають тіла деревною корою? хіба пташине пір'я не скріплюється так, щоб вийшов одяг? хіба і в наші дні більшість скіфів не одягають лисячі і мишачі шкурки, м'які на дотик і непроникні для вітру?

(17) Але треба ще густою тінню проганяти літню спеку. – Що ж, хіба давнина не залишила багато затишних місць, видовбаних чи безжальним часом, чи іншою якою причиною, що перетворилися на печери? Що ж, хіба не робили вручну плетінок з будь-якої лози, не обмазували їх дешевою глиною, не вкривали потім покрівлю соломою, чи чим-небудь принесеним з лісу і не проводили безтурботно зиму під дощами, які стікали зі скатів? Що ж, хіба не ховаються в землянках племена, що живіть поблизу Сіртів, у яких через надмірну сонячну спеку немає надійнішого притулку для захисту від спеки, ніж сам висушений ґрунт?

(18) Природа, яка дозволила всім тваринам жити легко, не була такою ворожою до людини, щоб вона одна не могла обійтись без наук і ремесел. Немає нам від неї такого наказу, немає необхідності через силу добувати те, без чого не

прожити. Ми народжені на все готове, але, перенаситившись легко доступним, прирекли себе на труднощі. Все, що тепер дістається ціною чисельних клопотів: і дах, і одяг, який зігріває тіло, і їжа, траплялося на кожному кроці і давалось задарма чи було варте малих затрат, тому що міру вказувала необхідність. Ми самі зробили все коштовним і рідкісним, зробили так, що без великого і різноманітного уміння нічого не можна здобути.

(19) А природа дає вдосталь всього, чого вона потребує. Пристрасть до розкоші відійшла від природи, вона щоденно сама себе розпалює і росте вже багато століть, винахідливістю сприяючи вадам. Спочатку вона побажала зайвого, потім протиприродного, а наостанок перетворила душу в рабиню тіла і примусила її служити його похоті. Всі ці ремесла, шум яких розбурхує місто, працюють на потребу тілу, якому раніше відпускали стільки, скільки рабу, а тепер підносять все, як господарю. Тому в тій майстерні тчуть, в цій кують, в тій варять парфуми, тут навчають зніженим рухам тіла, там – зніженим, розслабленим наспівам. Загубилася природна міра, яка обмежувала бажання необхідним; тепер бажати, скільки треба, значить, виглядати селюком або жебраком.

(20) Важко повірити, Луцилію, до чого легко приемність речей відводить геть від істини навіть великих людей. Ось Посідоній (по-моєму, один з тих, чий внесок в філософію більший, ніж чийсь інший): йому хочеться описати спочат-

ку, як одні нитки сукаються, інші тягнуться з м'якого розпушеного волокна, потім як підвішений тягар випрямляє і на-тягує основу, як пропущений уток, щоб пом'якшити жорсткість основи, яка стискає його з двох боків, бердом притискається нитка до нитки, і він говорить, ніби ткацьке мистецтво винайшли мудреці, забуваючи, наскільки пізніше було придумано більш тонкий його вид, коли

Тримає основу навій; станок – розділяє тростинка;
Ось вже вставлено і уток між гострих зубців: пальці
Перебирають його. Проводячи між нитками основи
Зубцями берда, його прибивають вони, вдаряючи...

А що коли б довелось йому подивитись на тканини нашого часу, з яких шиється одяг, який не тільки нічого не приховує, а й не захищає не тільки тіло, а й сором?

(21) Потім він переходить до землеробів і не менш красномовно описує землю, кілька разів зорану плугом, щоб пухкий ґрунт легше давав шлях кореням, а після кинуті в борозну насіння і трави, виполоті вручну, щоб потім випадкова дика прорість не погубила посіви. І це, за його словами, є справою мудреця, наче зараз землероби не придумують багато нових способів збільшити родючість.

(22) А потім, не задовольняючись цими уміннями, він посилає мудреця до млина і до пекарні. Ось що він розповідає про це, як мудрець, наслідуючи природу, почав виробляти хліби: «Зерна в роті подрібнюються твердістю зубів, коли во-

ни сходяться, а що не потрапляє під них, те язик підштовхує до тих же зубів; потім приміщується слина, щоб ковток легше прослизнув в горлянку; а потрапивши в утробу, їжа перетравлюється теплом шлунка і лише тоді переходить в тіло.

(23) Наслідуючи цей приклад, хтось поклав один шорсткий камінь на інший, на подобу зубів, половина яких непорушна і очікує на рух іншої половини. Потім тертям каменя об камінь він почав подрібнювати зерна, перемелюючи їх знову і знову, поки вони, розтерті багато разів, не подрібнилися зовсім. Потім він полив муку водою і взявся старанно місити її, поки вона не стала м'якою; тоді він виліпив хліб, який спочатку пікся в гарячому попелі і на розпечених цеглинах; пізніше були винайдені печі та інші пристрої, де жар ми доводимо до певного стану на наш розсуд». Не вистачає тільки, щоб він і чоботарське ремесло оголосив винаходом мудреців!

(24) До всього цього додумався розум, – але не воістину правий розум. Бо такі винаходи – справа людини, а не мудреця, так само як судна, на яких ми перепливаємо ріки, перепливаємо моря, приладнавши паруси, які ловлять напрям вітру, прилаштувавши позаду руль, який повертає судно туди і сюди (приклад тут взято з риб, які легким порухом хвоста вправо чи вліво направляють вбік свій швидкий хід).

(25) «Все це, – говорить Посідоній, – винайшов мудрець, але вважав надто нікчемним, щоб займатися самому, і віддав більш скромним помічникам». Ні, все це і придумано тими,

хто і сьогодні цим займається. Ми знаємо такі речі, що були створені на нашій пам'яті – наприклад, дзеркальні вікна, які пропускають денне світло через прозору черепицю, чи підняті підлоги бань і вмонтовані в стіну труби, по яких проходить тепло, рівномірно нагріваючи все і знизу, і зверху. Що говорити про мрамур, яким блищать і будинки, храми? Про круглі і лощені кам'яні громади, які підтримують портики і зали, здатні вмістити ціле місто? Про значки, які слово за словом підхоплюють швидку мову, так що швидкість руки встигає за спритністю язика? Все це придумане нікчемними рабами.

(26) Мудрість же стоїть вище: вона не навчає працювати руками, вона – наставниця душ. Хочеш знати, що нею здобуто, що створено? Не непристойні рухи тіла, не наспіви для труб і флейт, які перетворюють на звук дихання, яке проходить крізь них чи вилітає з них; не зброю, не стіни, не війни; ні, вона мислить про користь, пестить мир, кличе рід людський до згоди.

(27) Вона, повторюю, не коваль необхідних знарядь. Навіщо приписувати їй так мало? Перед тобою та, чиє мистецтво облаштовувати життя. А всі інші мистецтва у неї в підпорядкуванні: бо їй підвладне життя, а тому і все, що служить прикрасою життя, яке вона, втім, спрямовує до блаженства, веде до нього, відкриває до нього шляхи.

(28) Вона показує, що біда, а що видається бідою; рятує душі від марнославства і дарує їм стійку велич; душу спеси-

ву, ту, що красується напоказ, приборкує; не дозволяє нам не знати різниці між величчю і пихатістю; дає нам досягнути і природу, і себе самого. Вона пояснює, що таке боги і які вони; що таке підземні сили, і лари, і генії, і божества другого роду – душі, що стали вічними; де вони перебувають, що роблять, що можуть і чого хочуть. Така її посвята, яка відкриває не міське святилище, а величний храм всіх богів, що називається світом, і в ньому відкриваються духовному зору справжні кумири, справжні лики, – тому що для такого величного видовища очі занадто слабкі.

(29) Потім вона йде до початку всіх речей, до закладеного в основу всього вічного розуму і сили, що розвиває насіння суцього, кожне на свій лад. Потім вона береться за дослідження душі, – звідки вона, де вона, чи довговічна, на скільки членів розділена. Потім філософія переходить від тіл до безтілесного, розбираючи, що таке істина та які її докази, і ще – як розрізнити двозначне в житті і в словах, бо і тут і там істина й обман перемішані.

(30) Я стверджую, що мудрець не відійшов від низьких ремесел, як вважає Посідоній, а взагалі до них не наближався. Він би вирішив, що недостойне винаходити щось недостойне вічного вжитку, не взяв би того, що доведеться відкласти.

(31) «Анахарсіс, – говорить Посідоній, винайшов гончарний круг, на якому ліплять глеки». А потім, зустрівши гончарний круг у Гомера, воліють думати, ніби підроблені ці вірші, а не переказ. Я не заперечую, що цю річ створив Ана-

харсіс; а якщо так, значить, винайшов її мудрець, – але не як мудрець: бо всі мудреці багато що роблять не як мудреці, а як люди. Уяви собі швидконогого мудреця: він всіх обжене, але як швидконогий бігун, а не як мудрець. Я б хотів показати Посідонію складува, який диханням надає склу багато таких форм, яких не виліпить і уміла рука. А спосіб цей відшукали після того, як стало неможливим відшукати мудреця.

(32) «Демокрит, – стверджує Посідоній, – за переказами, винайшов склепіння, в якому вигин ухилу покладених каменів замикається серединним каменем». – А це, по-моєму, неправда. Бо незаперечно були і до Демокрита мости й ворота, а їх верхня частина майже завжди вигнута.

(33) І потім ви забули, що той же Демокрит нібито винайшов спосіб пом'якшувати слонову кістку, перетворювати розплавлену гальку в смарагди – таким способом і досі фарбують підходящі для цього камінці. Нехай це винайшов мудрець, – але робив це він не як мудрець: бо і він робить багато такого, що люди нерозумні, як ми бачимо, роблять не гірше чи навіть ще краще й більш вміло.

(34) Ти запитуєш, що досліджував, що зробив ясным для всіх мудрець? По-перше, природу, за якою він не в приклад іншим живим істотам слідкував очима, досить уважними до всього божественного. По-друге, закон життя, який він узгодив із загальним законом, навчивши людей не тільки знати богів, але й наслідувати їх, і все випадкове сприймати як призначене ними. Він заборонив підкорятися облудним

думкам і, зваживши все, всьому вказав справжню ціну; засудив перемішані з розкаянням насолоди; підніс ті блага, що завжди будуть нам відрадні; відкрив усім, що найщасливіший – той, кому не потрібне щастя, а найбільший володар – той, хто може опанувати себе.

(35) Я говорю не про ту філософію, що громадянина відриває від батьків, богів – від світу, яка віддає добродійність на поталу насолоді, а про ту, яка єдиним благом вважає чесність, яку не зваблять ні дари людини, ні дари фортуни, нагорода якої в тому, що ніякою нагородою не заманиш її в полон. Я не думаю, щоб така філософія була в ті грубі часи,

(36) коли не існувало ні наук, ні мистецтв і люди на досвіді училися всьому корисному; і раніше, в щасливі часи, коли благами природи, які лежали на виду, користувалися всі підряд, коли жадібність і пристрасть до розкоші не роз'єднали ще смертних і вони не розірвали спільноту заради грабунку, люди не були мудрецами, хоч і робили те, що мають робити мудрі мужі.

(37) Немає такого стану роду людського, яким би захоплювалися більше, ніж цим, і якби бог дозволив кому-небудь влаштовувати земні справи і давати народам звичаї, ніхто не обрав би нічого іншого, ніж пам'ятні нам звичаї тих, чії

...поля невіддільні орачам були;

Навіть значком відмічати і межею розмежовувати ниви

Не можна було; все спільно добували. Земля ж

Родила сама, добровільно і без спонукання.

(38) Чи було це покоління людей більш щасливим? Вони спільно володіли природою, а тій, як матері, ставало сил всіма опікуватись, дозволяючи всім безпечно користуватися спільними багатствами. Чому ж не назвати багатим покоління смертних, серед якого не можна було знайти бідняка? В цей найкращий порядок речей увірвалася жадібність і, бажаючи відділити і присвоїти хоч щось, зробила все з безмежного убогим і чужим, принесла з собою бідність і, побажавши багато що, втратила все.

(39) Нехай вона тепер метається, прагнучи відшкодувати втрачене; нехай додає поле до поля, виганяючи сусідів грошима чи насильством, нехай зробить свої ниви просторими, як ціла провінція, і довгі мандри по них називає «володінням»: ніяке розширення меж не поверне нас до того, від чого ми пішли. Зробивши все, ми будемо володіти багато чим, – а володіли ми всесвітом.

(40) Сама земля, поки її не обробляли, була родючішою, і простору вистачало всім народам, які не розкрадали її. Для людей було рівною насолодою знаходити те, що давала природа, і показувати іншому знайдене, і не могло бути у одного надлишку, у іншого – нестачі: все ділилося при повній згоді. Сильний ще не піднімав руку на слабкого, скупий ще не ховав запаси, які лежали даремно, позбавляючи інших необхідного: кожен турбувався про інших, як про себе.

(41) Зброя лежала без діла, руки не обагрялися людсь-

кою кров'ю, і вся ненависть спрямована була проти диких звірів. Ті, кого захищала від сонця щільна тінь гаю, хто жив у дармовому притулку, захищаючись від лютих морозів чи дощу покрівлею з листя, проводили ніч у спокої, не зітхнувши жодного разу. Ми перевертаємося під нашим пурпуром, вжалені гострими стрекалами турбот; а їм як солодко спалося на твердій землі!

(42) Не висіла над ними штучна стеля, не ковзали над лежачими під відкритим небом світила, і було перед ними величне видовище ночі. Світ обертався у вишині, беззвучно виконуючи такий великий труд. І вдень, і вночі був відкритим для їхніх очей цей прекрасний дім, їм радісно було спостерігати сузір'я, як одні покидають середину неба, інші сходять з невидимих його областей.

(43) Хіба не солодко було мандрувати на виду цієї усіяної чудесами широчини? А вас лякає ледь чутний скрип вашого даху, ви біжите, стрімголов, ледь щось затріщить серед розписів. Ні в кого не було будинків завбільшки з місто – було повітря і вільне дихання на просторі, і легка тінь скелі або дерева, і прозорі джерела, і струмки, не забруднені ні рівчачками, ні трубами, ні іншими насильницькими шляхами, а такі що бігли з власної волі, і луки, гарні без усілякого мистецтва, і серед них – груба хижка, зведена невмілою рукою. Таким був дім тих, хто жив у злагоді з природою, в ньому радісно було мешкати, не боячись ні його, ні за нього. А тепер саме житло є одна з перших причин нашого страху.

(44) Але, хоч життя їхнє було прекрасним і без підступів, вони не були мудрецями, якщо вже це ім'я знаменує найвищу досконалість. Я не заперечую, що були мужі високого духу, так би мовити, народжені прямо від богів: бо немає сумніву, що світ, ще не виснажений пологами, створював тільки найкраще. І, проте, наскільки за вродженими властивостями всі були і сильнішими, і більш здатними до праці, настільки розум їхній не був удосконаленим. Бо природа не дає доброчинність: досягнути її – це мистецтво.

(45) Вони ще не шукали ні золота, ні срібла, ні коштовних каменів в глибині земного багна; не могло бути такого, щоб людина убивала людину не в серцях, не із страху, а заради видовища. Не було ще ні строкатого одягу, ні тканого золота – його й не добували ще.

(46) Що ж виходить? Вони були невинні по невіданню; а це велика відмінність, не хоче людина грішити чи не уміє. У них не було справедливості, не було розумності, стриманості, мужності. В їхньому грубому житті була така собі подоба цих чеснот, сама ж доброчинність дістається на долю тільки душі наставленій, навченій, яка досягла вершин завдяки безустанним вправам. Для цього – але позбавленими цього – ми і народжуємось. У кращих з нас, доки немає освіти, є лише задатки доброчинності, а не доброчинність.

Бувай здоровий.

Лист ХСІ

Сенека вітає Луцилія!

(1) Нашого Лібераліса засмутила звістка про пожежу, яка дотла спалила Лугдунську колонію. Таке нещастя хоч кого розхвилює, – що ж говорити про людину, яка так любить рідне місто! Ось і вийшло так, що йому знадобилася вся твердість духу, яку він загартовував проти усіляких бід, яких тільки можна боятися, як йому здавалось. А такої неочікуваної і, напевне, нечуваної біди не боялись, і я цьому не дивуюсь: бо не бувало навіть таких прикладів! Багато міст страждало від вогню, – жодне не було знищене. Навіть там, де будинки підпалювала ворожа рука, в багатьох місцях полум'я гасло, і хоч його тим часом роздували, рідко воно пожирало все і нічого не залишало. Навіть і землетруси навряд чи були такими сильними і згубними, щоб зруйнувати цілі міста. І ніде, в решті решт, не було таких пожеж, щоб нічого не лишилось для іншої пожежі.

(2) А тут стільки прекрасних витворів, кожен з яких міг би прославити будь-яке місто, знищила одна ніч; наймирнішої пори трапилось таке, чого і на війні немає причин боятися. Хто б міг повірити? Тепер, коли у всьому світі панує спокій, доводиться запитувати, де Лугдун, прикраса Галлії! Фортуна, якщо настигала бідною цілу спільноту, завжди давала можливість боятися майбутніх випробувань. Все велике

руйнувалося протягом певного часу, а тут увечері було велике місто – вранці його немає. Я довше розповідаю тобі про його загибель, ніж воно гинуло.

(3) Все це надломило дух нашого Лібераліса, непохитний і стійкий перед його власними бідами. І не без причини: все несподіване пригнічує нас сильніше, небувалість додає тягар бідам, всякий смертний, дивуючись, журиться більше.

(4) Тому ніщо не має заставати нас зненацька. Треба посилати душу назустріч всьому і думати не про те, що стається зазвичай, а про те, що може статися. Чи є щось таке, чого фортуна при бажанні не згубила б в самому розквіті? на що б не напала і не ударила тим грізніше, чим яскравіше воно блищало? Чи є трудне і недоступне для неї?

(5) Вона налітає не завжди одним шляхом, не завжди проходить його до кінця; інколи вона вражає нас нашими ж руками, інколи, задовольняючись власними силами, знаходить небезпеки без винуватця. Безпечного часу немає. В розпалі насолод зароджуються причини болю; в мирну пору починається війна і опори безпеки стають джерелами страху; друг стає недругом, союзник – ворогом. Літне затишшя змінюється раптовим буревієм, гіршим від зимового; ми терпимо все, що терплять від ворогів, хоч їх у нас немає, і якщо не існує інших причин для поразки, їх знаходить в самому собі надмірне щастя. Стриманіших настагає хвороба, здоровіших – сухоти, невинних – кара, нелюдимих – смута. Інколи випадок обирає щось нове, щоб наздогнати своєю силою тих, хто

забув про нього.

(6) Що будувалося ціною великих трудів, за великої прихильності богів довгий час, те один день рушить і перекидає. Хто сказав «один день», той дав довгий термін бідам, які поспішають: досить години, миті, щоб звалити державу! Було б певною втіхою в нашому безсиллі і в наших обставинах, якби все гинуло так само повільно, як виникає; але ні, повільний тільки приріст, збитки поспішні.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.